

JACEK WIEWIOROWSKI

Uniwersytet Gdański

KOLUMNY W INSYGNIACH 'NOTITIA DIGNITATUM'?

Profesor Wiesław Mossakowski część swoich dokonań naukowych poświęcił rzymskiemu prawu karnemu, a w tym instytucji azylu. W ich ramach omawiał między innymi znaczenie prawne kolumn¹. Mam nadzieję, że krótkie rozważania dotyczące hipotetycznych wyobrażeń kolumn w insygniach *Notitia dignitatum*² będą stosowną formą uhonorowania jego pamięci i dokonań naukowych.

¹ W. MOSSAKOWSKI, *Jurydyczno-sakralne funkcje kolumny w starożytnym Rzymie*, [w:] *Społeczeństwo i religia w świecie starożytnym*, II: *Studia dedykowane Profesor dr hab. Marii Jaczynowskiej*, red. D. MUSIAŁ, Toruń 1999, s. 141-150. Por. też jego inne prace poświęcone instytucji azylu – W. MOSSAKOWSKI, *Karalność naruszenia azylu Kościoła w epoce cesarstwa rzymskiego*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. KOWALSKI, M. KURYŁOWICZ, Lublin 1996, s. 101-107; IDEM, *The Problems of the Temple Asylum Genesis in the Ancient Rome*, «Pomoerium» 2/1996, s. 5-12; IDEM, *Z badań nad prawem azylu w starożytności chrześcijańskiej*, «Prawo Kanoniczne» 39.1-2/1996, s. 199-204; IDEM, *Azyl w późnym cesarstwie rzymskim (confugium ad statuas, confugium ad ecclesias)*, Toruń 2000, zwłaszcza s. 58-73.

² Tekst powstał w ramach realizacji projektu badawczego NCN nr 2021/41/B/H55/01819 (*Znaczenie prawne insygniów w Notitia Dignitatum*). Dostęp do stron internetowych 10 lutego 2022 r. Skrótly tzw. kopii pierwotnych *Codex Spirensis* według I.G. MAIER, *Copies of the Compilation notitia dignitatum*, [w:] *The compilation 'notitia dignitatum' (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org/29-msprn.htm>: C – Cambridge, FitzWilliam Museum, ms. 86-1972 (fol. 1r-5v), *Museums of the World, Fitzwilliam Museum*: <http://museu.ms/collection/object/86279/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86429/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86431/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86435/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86475/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/>

Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium jest zestawieniem wyższych urzędników cesarskich w imperium wschodniorzymskim i zachodniorzymskim (wraz z ich personelem pomocniczym w ramach *officium*) oraz w przypadku dowódców wojskowych podległych im oddziałów armii. Według współczesnego stanu wiedzy wszystkie zachowane wersje rejestru, sporządzonego około 400 r. i uzupełnianego najdalej do lat trzydziestych V w., są kopiami fragmentów

object/86477/notitia-dignitatum; <http://museu.ms/collection/object/86483/notitia-dignitatum>; N - Norwich, Castle Museum of Art, Archaeology and Natural History, Bulwer Collection, ryciny 1223.B.21; 1223.B.22; 1223.B.23 w Colman Collection (accession no. 235 of 1951), *Norfolk Museums Collections*: <http://norfolkmuseumscollections.org/collections/objects/object-2052467024.html#!/?q=notitia>; <http://norfolkmuseumscollections.org/collections/objects/object-3814684906.html#!/?q=notitia>; <http://norfolkmuseumscollections.org/collections/objects/object-2488813692.html#!/?q=notitia>; O - Oxford, Bodleian library, western ms. 19854 - Canonici ms. misc. lat. 378 (fol. 88v-170r), *Digital Bodleian*: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/c30de7ef-f431-49cb-bf32-186dc81f66f0/>; P - Paris, Bibliothèque nationale de France, latin ms. 9661 (fol. 72r-146v), *BnF Gallica*: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000542r>; kopia F: Ff - Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, ms. lat. qu.76 (fol. 1r-1v), *Mittelalterliche Handschriften Universitätsbibliothek UB*: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/msma/urn:nbn:de:hebis:30:2-44860> oraz Fl - Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, ms. BPL 2869 (fol. 1r-v, 2r-v): <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/3245123#page/3/mode/1up>; T - Trento, Biblioteca comunale, ms. W 3103 (fol. 70v-108v); L - London, Victoria and Albert Museum, National Art Library, MSL/1957/2668 (fol. 15v-102r); A - druk: ANDREAS ALCIATUS, *Dignitatum tam civilium quam militarium Imperii Occidentalis Index*, Basel, 1546, col. 471- p. 487; B - druk: HIERONYMUS FROBEN, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*, Basel 1552), s. 26-180, *Eisenbibliothek Schlatt*, Shelf Mark: EM/P 3: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-61114>; V - Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Barberini lat. 157 (fol.91r-172v), *DigiVatLib*: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157; M - München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 10291: codex 1 = fol.1-170 (fol.88r-169v), *Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek*: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>; W - München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 10291: codex 2 = fol.171-222 (fol. 178v-222v), *Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek*: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>. Inne skróty: Not. Dig. Or. - *Notitia dignitatum in partibus Orientis*; Not. Dig. Occ. - *Notitia dignitatum in partibus Occidentis*; Veg. Mil. - Vegetius, *De re militari*.

ilustrowanego manuskryptu *Codex Spirensis*, który nawiązywał do sporządzonej w czasach karolińskich kopii antycznego archetypu i poza jedną stroną zaginął przed 1672 r.³ Ich fragmenty z *Notitia dignitatum* zawierają w zachowanych dziś tzw. kopiach pierwotnych (sporządzanych w latach 1426/27-1550/51), poza kilkoma wyjątkami, karty z ilustracjami przedstawiającymi insygnia urzędnicze. Wizualizują one kompetencje poszczególnych dygnitarzy i ich pozycję w ramach administracji imperium późnorzymskiego⁴.

³ *Codex Spirensis* zawierał poza *Notitia dignitatum* pięć innych ilustrowanych oraz kilka innych źródeł narracyjnych, a jedyna zachowana karta z tego spisu przechowywana jest w Oettingen-Wallersteinsche Bibliothek (Maihingen, HS. I, 2, 2°.37); por. C. NEIRA FALEIRO, *La 'Notitia Dignitatum': nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005, s. 49, p. 8. Poza tą pracą na temat *Codex Spirensis* i jego transmisji zob. np.: O. SEECK, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berolini 1876, s. VII-XXX; P. LEHMANN, *Die mittelalterliche Dombibliothek zu Speyer*, München 1934, s. 10-16; I.G. MAIER, *The Giessen, Parma and Piacenza codices of the 'Notitia Dignitatum' with some related texts*, «Latomus» 27.1/1968, s. 96-141; IDEM, *The Barberinus and Munich codices of the 'Notitia Dignitatum omnium'*, «Latomus» 28.4/1969, s. 960-1035; M.D. REEVE, *Notitia Dignitatum*, [w:] *Text and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, ed. L.D. REYNOLDS, Oxford 1983, s. 253-257; I.G. MAIER, H. ZÄH, *Das Itinerarium Antonini: Eine Abschrift aus der Bibliothek Konrad Peutingers und ein Fragment von deren Speyerer Vorlage*, [w:] *Gesammeltes Gedächtnis. Konrad Peutinger und die kulturelle Überlieferung im 16. Jahrhundert*, Hrsg. R. LAUBE, H. ZÄH, Luzern 2016, s. 132-137. Zob. także P.L. SCHMIDT, *Die 'Notitia dignitatum'*, [w:] *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike Bd. 6: Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374-430 n.Chr.)*, Hrsgg. J.-D. BERGER, J. FONTAINE, P.L. SCHMIDT, München 2020, s. 37-39 oraz dane zebrane na stronie: https://spotlight.vatlib.it/overview/catalog/Barb_lat_157. Kompleksowe informacje na temat *Notitia dignitatum*, wraz z danymi bibliograficznymi na temat edycji krytycznych, indeksami i bibliografią zebrał I.G. MAIER, *The compilation 'notitia dignitatum' (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org/>.

⁴ Ich analiza i znaczenie od lat jest przedmiotem licznych studiów. Por. E. POLASCHEK, *Notitia dignitatum*, «PWRE» 17.1/1936, zwłaszcza coll. 1102-1109; A.W. BYVANCK, *Antike Buchmalerei*, III: *Der kalender vom jahre 354 und die notitia dignitatum*, «Mnemosyne» 8.3/1940, s. 177-198; J.J.G. ALEXANDER, *The illustrated manuscripts of the Notitia dignitatum*, [w:] *Aspects of the Notitia Dignitatum (Paper presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974)*, eds. R. GOODBURN, PH. BARTHOLOMEW, Oxford 1976, s. 11-49 (= IDEM, *Studies in Italian manuscript illumination*, London 2002, s. 65-98); IDEM, *The Illustration of the Anonymus, De Rebus Bellicis*, [w:] *De rebus bellicis: Part 1: Aspects*

W niniejszym tekście skupiam się na wyobrażeniach kolumn w insygniach *comes limitis Aegypti* (Not. Dig. Or. 28). Są one wyjątkowe, gdyż inne insygnia w *Notitia dignitatum* nie zawierają takich motywów ikonograficznych⁵. Insygnia tego komesa nie były też dotąd przedmio-

of the De rebus bellicis. Papers presented to Professor E.A. Thompson, ed. M.W.C. Hassall, Oxford 1979, s. 11-15 (= IDEM, *Studies in Italian...*, s. 99-105); R. GRIGG, *Portrait-Bearing Codicils in the Illustration of the 'Notitia Dignitatum'?*, «The Journal of Roman Studies» 69/1979, s. 107-124; P.C. BERGER, *The Insignia of the 'Notitia Dignitatum'. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York-London 1981, *passim*; R. GRIGG, *Illustrations and text in the lost Codex Spirensis*, «Latomus» 46.1/1987, s. 204-210; R. SCHARF, *Comites und comitiva primi ordinis*, Stuttgart 1994, s. 38-55; C. NEIRA FALEIRO, *La plenitudo potestatis e la veneratio imperatoris come principio dogmatico della politica della tarda antichità; un esempio chiaro: la Notitia Dignitatum*, [w:] *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network 'Impact of Empire' (Roman empire, C. 200 B.C.-A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20-23, 2002, ed. L. DE BLOIS, Amsterdam 2003, s. 170-188; I. GENCHEVA-MIKAMI, *Personification in impersonal context: late Roman bureaucracy and the illustrated Notitia dignitatum*, [w:] *Personification in the Greek World: from Antiquity to Byzantium*, eds. E. STAFFORD, J. HERRIN, Ashgate 2005, s. 285-291; B.M. DI DARIO, *La 'Notitia Dignitatum'. Immagini e simboli del Tardo Impero Romano*, Padova 2006, zwłaszcza s. 7-20, 33; L. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, *La tradición iconográfica del Codex Matrinensis*, Ms. Res.36, BNE, [w:] EADEM, E. RUIZ GARCÍA, *El libro de las claves del poder: la Notitia Dignitatum. Estudio del manuscrito Res. 36 de la Biblioteca Nacional de España*, II, Madrid 2009, s. 121-139; G. CLEMENTE, *La Notitia Dignitatum: l'immagine e la realtà dell'Impero tra IV e V secolo*, [w:] *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, edd. G. BONAMENTE, R. LIZZI TESTA, Bari 2010, s. 117-136; L. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, *La palabra como imagen del poder la cultura escrita y su dimensión simbólica en la construcción del lenguaje visual de la Notitia Dignitatum*, «Codex aquilarensis» 27/2011, s. 291-304; D. SLOOTJES, *Notitia dignitatum*, «RAC» 25/2013, zwłaszcza coll. 1136-1142; C. NEIRA FALEIRO, *L'iconographia della 'Notitia Dignitatum'*, [w:] *Notitia Dignitatum. L'amministrazione dell'Impero romano. Saggi e commenti*, ed. L. LUCCHETTI, Roma 2014, s. 85-123; B. BRENK, *Notitia Dignitatum*, [w:] *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. I.H. GARIPZANOV, C. GOODSON, H. MAGUIRE, Turnhout 2017, s. 109-124. Zob. też S. JOHNSON, *Pictures in the Notitia Dignitatum*, odczyt wygłoszony podczas *Ordinary Meeting of Fellows, Society of Antiquaries of London*, 6 October 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=jb5FvOoAUkU>.

⁵ Pomijam w tym miejscu panoramę Konstantynopola z kolumną z posągami konnym Justyniana I, znaną jedynie z kopii O (fol. 84r). Dodana została ona przez jej iluminatora. Był nim najprawdopodobniej Péronet Lamy (Perenet l'enlumineur),

tem szczegółowych studiów w literaturze przedmiotu, co dodatkowo uzasadnia poddanie ich dokładniejszej analizie⁶.

W tekście uwzględniłem w pierwszym rzędzie ilustracje z najstarszej prawie kompletnej kopii *Notitia dignitatum*, tj. kopii O z 1436 r. (fig. 1)⁷, oraz najmłodszej z tzw. kopii pierwotnych, tj. kopii W wykonanej w latach 1550/1551 (fig. 2). Kopia O jest też chronologicznie naj-

a wzbogacenie rękopisu o wyobrażenie 'Nowego Rzymu' nastąpiło przypuszczalnie pod wpływem jego patrona bp. Pietro Donato (1380-1447). Péronet Lamy stworzył też (lub z tego samego warsztatu pochodziły) ilustracje do kopii P. Por. I.G. MAIER, *The Barberinus...*, zwłaszcza s. 1017-1024; M. VICKERS, *Mantegna and Constantinople*, «The Burlington Magazine» 118.883/1976, s. 680-687; L. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, *La tradición iconográfica...*, s. 158-162; M. FAIETTI, *From Solomon's Temple to Hagia Sophia: A Metaphorical Journey for Andrea Mantegna*, [w:] *Dalmatia and the Mediterranean. Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, ed. A. PAYNE, Leiden-Boston 2014, zwłaszcza s. 120-122. Na temat kolumny Justyniana, zniszczonej w XVI w., zob. też ostatnio E.N. BOECK, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge 2021, z dalszą literaturą.

⁶ Przydatny jest nadal komentarz G. PANCIROLI, *Notitia utraque dignitatum, tum orientis tum occidentis, ultra Arcadii Honoriique tempora, et et in eum Guidi Pancirolli Commentarium*, I, Lugduni 1608, s. 86-89. Insigniów tego komesa nie analizował niestety szerzej E. BÖCKING, *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam ciuiliū quam militariū in partibus orientis et occidentis (ad codd. mss. Monachiensium, Romani, Parisiensium ac Vindobonensis editorumque fide recensuit tabulis ad cod. ms. Biblioth. Reg. Palatin. Monachiens. depictis commentariis indicique illustrauit Eduardus Böcking)*, I, Bonn 1839-1853, s. 290-311. Z nowszych prac istotne są uwagi P.C. BERGER, *op. cit.*, zwłaszcza s. 121-123. Por. też C. NEIRA FALEIRO, *L'iconographie...*, s. 108; M. BODNARUK, *Production of Distinction: The Representation of the Senatorial Elites in the Later Roman Empire, 306-395* [unpubl. diss. Central European University Budapest 2019], http://www.etd.ceu.edu/2019/bodnaruk_mariana.pdf, zwłaszcza s. 307-308; L. UEDA-SARSON, *Late Roman Shield Patterns. Comes limitis Aegypti*, <http://lukeuedasarson.com/ComesAegypti.html>. Kilkakrotnie insignia *comes limitis Aegypti* omawiałem krótko w innych kontekstach - J. WIEWIÓROWSKI, 'Officium ducis' w Cesarstwie wschodniorzymskim, «CPH» 59.1/2007, s. 155-171; Szczegóły geograficzne w *Notitia dignitatum in partibus Orientis*, «U schyłku starożytności - Studia źródłoznawcze» 12/2013, s. 149-181; *Kolorystyka szczegółów geograficznych w 'Notitia dignitatum pars Orientis' według rękopisów 'Oxoniensis Canonicianus Misc. 378' i 'Monacensis Latinus 10291'*, «Vox Patrum» 70/2018, s. 355-394. Zob. też S. JOHNSON, *Pictures...* o insigniach *comes limiti Aegypti* od minuty 35:17 do 35:55.

⁷ Ilustracje umieszczono na końcu artykułu.

wcześniejszą z kopii zawierających wyobrażenie insygniów *comes limits Aegypti*⁸. Mimo tego, że kopia W jest najmłodsza z kopii pierwotnych, najwierniej odwzorowuje ilustracje z *Codex Spirensis*⁹; najprawdopodobniej zachowała ona też styl antycznego oryginału *Notitia dignitatum*¹⁰.

⁸ Kopia O (fol. 113v, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/b36e7feb-3518-4514-af03-959a3460d965/>). Zob. MS. Canon. Misc. 378, [w:] *Medieval Manuscripts in Oxford Libraries. A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*, https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_3405. Edycja – *Notitia Dignitatum* [Facsimile edition Bodleian library, MS. Canon. Misc. 378], I, Roma 2014.

⁹ Kopia W (fol. 191v, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=386>). Terminem kopia W określa się karty z ilustracjami, dodane do rękopisu monachijskiego kopii *Codex Spirensis*, wykonane w celu wierniejszego odwzorowania ilustracji z tego kodeksu. Zob. U. BAUER-EBERHARDT, *Die Illuinierten Handschriften italienischer Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek. Teil 2: Von der Mitte del 14. Jahrhunderts bis um 1540*, Wiesbaden 2014, s. 126-128. Por. też I.G. MAIER, *The Barberinus...*, zwłaszcza s. 1024-1031; J.J.G. ALEXANDER, *op. cit.*, *passim*; C. NEIRA FALEIRO, *La 'Notitia Dignitatum...*, zwłaszcza s. 119-125.

¹⁰ J.J.G. ALEXANDER, *The illustrated manuscripts...*, s. 17-18, zauważył słusznie, że: „The pictures of the Notitia have generally been taken to be copies of a late antique series of illustrations. They are closely linked to the text and sufficient parallels for many of their features can be found in fourth- to fifth-century art, particularly in Rome. The alternative that they are Carolingian inventions can be ruled out. [...] The iconography of the M2 [tj. kopii W], pictures accords well, therefore, with a fifth-century date. The parallels adduced all suggest a western and not an eastern model”. Por. też I.G. MAIER, *The Barberinus...*, s. 1024-1029; P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 142-167. Jak wspomniano w przyp. 5, autorem ilustracji w kopii O był przypuszczalnie Perenet l'enlumineur (Péronet Lamy), działający w latach 1432-1453. Jego styl był pod silnym wpływem średniowiecznego malarstwa niderlandzkiego. Por. poza cytowanymi tam pracami: SH. EDMUNDS, *The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination*, «The Art Bulletin» 46.2/1964, s. 127-141; F. AVRIL, *Péronet Lamy*, [w:] IDEM, N. REYNAUD, *Les manuscrits à peintures en France 1440-1520*, Paris 1993, s. 204-205; I. HOLGATE, *Paduan culture in Venetian care: the patronage of Bishop Pietro Donato (Padua 1428-47)*, «Renaissance Studies» 16.1/2002, s. 1-23; L. AVEZZA, *Péronet Lamy*, [w:] *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX-XVI*, edd. M. BOLLATI, M. BOSKOVITZ, Milano 2004, s. 367-368. Zob. też *Péronet Lamy, f. 1432-1453*, [w:] *Latin Classics. The Evolution and Transmission of Texts of Specific Works* [by M. Buonocore], <https://spotlight.vatlib.it/latin-classics/feature/peronet-lamy-f-1432-1453>.

W mniejszym stopniu uwzględniam w tekście jednak również inne kopie pierwotne tego spisu¹¹.

We wszystkich kopiach pierwotnych kolorystyka iluminacji jest zróżnicowana i nie można określić z pewnością, jakie kolory były użyte w ilustracjach archetypu *Notitia dignitatum* ani w *Codex Spirensis*¹². Dlatego też uwagi na temat kolorystyki insygniów *comes limitis Aegypti* ograniczam do minimum, jakkolwiek większość kopii pierwotnych jest podobna w tym zakresie do kopii O (w tym także koloryzowane wersje kopii B – fig. 3)¹³. Uwaga ta jest częściowo adekwatna również

¹¹ Jak już wspomniano wyżej w przyp. 5 i 10, Péronet Lamy poza kopią O stworzył (lub z tego samego warsztatu pochodziły) ilustracje do kopii P. Stąd iluminacje obu kopii są podobne (kopia P, fol. 91v, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000542r/f186.item>). Por. poza literaturą cytowaną w przyp. 5: C. NEIRA FALEIRO, *La 'Notitia Dignitatum'...*, s. 101-108. Kopia B (s. 74) to druk, w których ilustracje są odbitkami drzeworytów, które stylem nawiązują do drzeworytów z epoki renesansu (niektóre znane odbitki są koloryzowane). Por. też uwagi w ostatnim akapicie niniejszego tekstu. Znacznym modyfikacjom w stylu renesansowym poddane zostały też wersje insygniów znane z dwóch innych kopii *Notitia dignitatum*: kopii V (fol. 116r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157) i kopii M (fol. 113r, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=229>). Na temat zależności między tymi kopiami por. I.G. Maier, *The Barberinus...*, zwłaszcza s. 967-981, 997-998, 1004-1008, 1011-1017 (dowodzi on zasadnie, że obie kopie są bliźniacze); C. Neira Faleiro, *La 'Notitia Dignitatum'...*, s. 125-129.

¹² Słuszność ma M. DI DARIO, *op. cit.*, s. 66: „Le difficoltà, per quel che riguarda la *Notitia Dignitatum*, nascono, oltre che dall'esiguità di studi sulla simbologia dei colori, dalle incertezze della trasmissione manoscritta e dalle differenze tra le varie copie esistenti, problema quest'ultimo insormontabile, fin quando non si procederà ad un'ardua opera di collazione e ricostruzione filologica”. Zob. też J. WIEWIORSKI, *Kolorystyka...*, *passim*, o kolorystyce części innych insygniów w *Notitia dignitatum*.

¹³ P.C. BERGER, *op. cit.*, rozważa tę kwestię na s. 15-17 i 22-23, zasadnie wskazując, że: „[...] the Bodleian manuscript [tj. kopia O] may help to determine what was illustrated in the Spirensis and what coloration it had; but the style, as opposed to the iconography of the Lamy illustrations, is not as reliable as is that in MII [tj. kopia W]. (ibidem, s. 16)”. Osobnym przypadkiem są kopie T, V, M i A. Pierwsza z nich ma jedynie puste miejsca na planowane iluminacje (kopia została zweryfikowana dzięki pomocy Giovanni Delama z Biblioteca Comunale di Trento). Kopie V i M odbiegają w części od kolorystyki kopii O, co zdaje się konsekwencją swobody, jaką mieli ich ilustratorzy przy kopiowaniu *Codex Spirensis*. Natomiast kopia A zawiera tylko indeks *Notitia dignitatum*.

wobec kopii pierwotnych, które nie zawierają insygniów *comes limitis Aegypti*¹⁴.

Wyobrażenia insygniów *comes limitis Aegypti* należą do grupy insygniów *Notitia dignitatum* regionalnych dowódców wojskowych, tj. *comites* i *duces* (Not. Dig. Or. 28-47; Not. Dig. Occ. 24-41)¹⁵. Ich insygnia zawierają symboliczne mapy podporządkowanych im obszarów¹⁶. W przypadku większości insygniów dowódców wojsk prowincjonalnych w lewym górnym rogu 'map' zamieszczono prostokąty, najczęściej czerwone, z wyobrażeniami zwoju (przeważnie w kolorze białym lub żółtym) i księgi (przeważnie w różnych odcieniach koloru żółtego), opatrzonych napisami o treści *Fl/ intall/ comord/ PR*. Zwoje najprawdopodobniej wyobrażają patenty urzędnicze – *codicilli*, *codices* większość badaczy uznaje natomiast za wyobrażenia *libri mandatorum* (księgi

¹⁴ Tj. kopii C, najstarszej, fragmentarycznej kopii *Notitia dignitatum* z 1427 r., kopii L, Fl, Ff oraz N (czyli faksymili sześciu stron z kopii C, sporządzonych w 1849 r.). Dostęp do kopii Fl uzyskano za pośrednictwem Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit. Weryfikacja kopii L była możliwa dzięki pomocy dr Catherine Yvard (National Art Library, V&A Museum). Por. na temat ww. kopii: H.A. OMONT, *Le plus ancien manuscrit de la Notitia Dignitatum*, Paris 1891 (Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, tome LI); P.F.J. OBBEMA, *Een onbekend fragment van de Notitia dignitatum*, [w:] *De artis et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, s. 343-348; *Illuminated Manuscripts in Cambridge. A Catalogue of Western Book Illumination in the Fitzwilliam Museum and the Cambridge Colleges*, Part II, vol. 2: *Italy & the Iberian Peninsula*, eds. N. MORGAN, S. PANAYOTOVA, S. REYNOLDS, London-Turnhout 2011, s. 208-212; I.G. MAIER, „Appendix 2: The Cambridge fragments of the earliest available copies of the Compilation ‘notitia dignitatum’ (Cnd)”, <https://www.notitiadignitatum.org/13a-camb.pdf>.

¹⁵ Na temat tej kategorii oficerów i podporządkowanych im wojsk na przykładzie obszaru dolnodunajskiego zob. J. WIEWIOROWSKI, *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – ‘duces’ w prowincjach ‘Scythia Minor’ i ‘Moesia Secunda’*, Poznań 2007, z dalszą literaturą.

¹⁶ Por. na temat symbolicznego, a zarazem dydaktycznego charakteru map w insygniach *Notitia dignitatum* (oraz samego tekstu spisu): O.A.W. DILKE, *Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires*, [w:] *The History of Cartography*. I. *Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean*, eds. J.B. HARLEY, D. WOODWARD, Chicago 1987, s. 244-245; G. TRAINA, *Mapping the world under Theodosius II*, [w:] *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, ed. CH. KELLY, Cambridge 2013, s. 155-171.

instrukcji cesarskich)¹⁷. W odróżnieniu od pozostałych dowódców wojsk prowincjonalnych, w przypadku *comes limitis Aegypti* (oraz *comes per Isauriam* – Not. Dig. Or. 29), wyobrażenia zwojów i kodeksów spoczywają na jasnobrązowych stołach, przykrytych udrapowaną niebieską tkaniną, które umiejscowiono w górnych fragmentach ilustracji. Stoły symbolizują przypuszczalnie sędownicze i administracyjne uprawnienia urzędników cesarskich, gdyż analogiczne wyobrażenia można dostrzec w insygniach części wyższych urzędników cesarskich w *Notitia dignitatum*¹⁸.

Wyobrażenie 'map' w insygniach *comes limits Aegypti* w analizowanych kopiach pierwotnych *Codex Spirensis* zawiera w górnej części pas (niebieski w większości kopii, co ma przypuszczalnie wyobrażać atmosferę ziemską; tylko w kopii W jest on ciemnobrązowy). W środkowej części widnieje przedstawienie Nilu w kolorze niebieskim (z nazwą *Fl[umen] Nilus* zapisaną w tle, 'falujący' według kopii O, M, V i B), zorientowane od lewego górnego do prawego dolnego brzegu ilustracji. Na tle, wyobrażającym grunt¹⁹, umieszczono dziewięć różnokolorowych miejsc umocnionych z ich nazwami, dwie piramidy opatrzone napisem *Pyramides* oraz przedstawienie bliżej nieokreślonego zwierzęcia,

¹⁷ Zob. szerzej J. WIEWIOROWSKI, *The insigne of dux Scythiae*, [w:] *Antiquitas Aeterna: Classical studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th birthday*, eds. K. BALBUZA [et al.], Wiesbaden 2021, zwłaszcza s. 484-485, z dalszą literaturą.

¹⁸ Na temat *comes limitis Aegypti* por. np. R.M. PRICE, *The limes of Lower Egypt*, [w:] R. GOODBURN, R. BARTHOLEMMEW (eds.), *Aspects of the Notitia Dignitatum...*, zwłaszcza s. 146-151; J.-M. CARRIÉ, *Séparation ou cumul? Pouvoir civil et autorité militaire dans les provinces d'Égypte de Gallien à la conquête arabe*, «*Antiquité Tardive*» 6/1998, s. 105-121; B. PALME, *The imperial presence: Government and army*, [w:] *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, ed. R.S. BAGNAL, Cambridge 2007, s. 240-270. O *comes Isauriae* zob. np. K. FELD, *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*, Berlin-New York 2005, zwłaszcza s. 89-99, z wcześniejszą literaturą.

¹⁹ Kolor tła jest zróżnicowany w przypadku kopii: jasnobrązowe/beżowe, o różnych odcieniach i z kreskami (kopia O), ciemnobrązowe – „ziemiste” (kopia P), częściowo zielone (kopia M i B), częściowo żółte (kopia V), jasnobrązowe (kopia W).

najczęściej w kolorze brązowym (niekiedy z otwartą paszczą – kopie V, M, W)²⁰.

Umocnienia lub budynki o różnorodnej kolorystyce i rozmiarach oraz stylu w poszczególnych kopiach pierwotnych *Notitia dignitatum* są, jak powszechnie przyjmuje się w literaturze, uproszczoną wersją znanych z innych źródeł z epoki wyobrażeń fortów – *castella* lub wież strażniczych, z ich nazwami zapisanymi minuskułą (w kopiach O i P umieszczono je w białych winietach ponad ‘fortami’)²¹.

‘Forty’ w analizowanych insygniach uszeregowane są w grupach. Pierwszą, licząc od górnego lewego rogu, zajmują: *Babylonia* (według kopii W umiejscowiona jest ona na ciemnobrązowym górnym pasie), *Memfi*, *Pelusio* i *Thamudena*. Między dwoma ostatnimi dostrzec można wyobrażenie piramid, a kolejny fort, *Andros* umiejscowiony jest poniżej. W dolnej części insygniów znajdują się *Archadiana*, *Parembolē* i *Theodosiana*, w jednej linii oraz *Oasi minor*. Nazwy te odpowiadają z grubsza – o czym niżej – nazwom miejsc stacjonowania dziewięciu najważniejszych jednostek wojskowych *limitanei*, podporządkowanych *comes limitis Aegypti* i wymienionych jako pierwsze w tekście *Notitia*

²⁰ Na temat gatunku zwierzęcia oraz powodów, dla których zostało ono tam umieszczone, por. szerzej J. WIEWIORSKI, *Szczegóły...*, s. 158; IDEM, *Kolorystyka...*, s. 361-362.

²¹ Por. P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 113-116, z dalszą literaturą. Zob. też L. GRIG, *Competing Capitals, Competing Representations: Late antique cityscapes in words and pictures*, [w:] *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, eds. L. GRIG, G. KELLY, Oxford 2012, s. 31-52. I. EHRENSPERGER-KATZ, *Les représentations des villes fortifiées dans l'art paléochrétien et leurs dérivées byzantines*, «Cahiers Archéologiques» 19/1969, zwłaszcza s. 2 wskazuje, że symbol ten mógł oznaczać w *Notitia dignitatum* również prowincję lub krainę geograficzną (podaje za przykład insygnia *comes Italiae*: Not. Dig. Occ. 24). Twierdzenie to jest zasadne, biorąc pod uwagę inne insygnia *Notitia dignitatum*, w których pojawia się jeden punkt umocniony z nadpisaną nazwą jednostki zarządu terytorialnego (tj. poza Not. Dig. Occ. 24 także Not. Dig. Or. 44; Not. Dig. Occ.: 27; 29; 44; 45). Innym przypadkiem są natomiast insygnia *dux provinciae Sequanici* (Not. Dig. Occ. 36), w którym wyobrażono Olitione (przypuszczalnie dzisiejszy Ölenberg, niedaleko współczesnej Miluzy w Alzacji), miejsce stacjonowania *Milites Latavienses*. Zob. C. NEIRA FALEIRO, *La 'Notitia dignitatum'...*, s. 666 (s.v. Olitione); M. DuBOIS, *Auxillae. A Compendium of Non Legionary Units of the Roman Army*, Raleigh 2015, s. 256.

*dignitatum*²². Kryterium to stosowane było w przypadku większości innych insygniów dowódców wojskowych w części wschodniej spisu, których wyobrażenia zawierają symbole punktów umocnionych (a więc poza *comes Isauriae* – Not. Dig. Or. 29)²³. Z uwagi na umiejscowienie

²² Por. Not. Dig. Or. 28.: „Sub dispositione viri spectabilis comitis rei militaris per Aegyptum: Legio quinta Macadonica, Memfi. Legio tertiadecima gemina, Babilona. Equites stablesiani, Pelusio. Equites Saraceni Thamudeni, Scenas Ueteranorum. Legio tertia Diocletiana, Andro. Legio secunda Traiana, Parembolie. Ala Theodosiana nuper constituta. Ala Arcadiana nuper constituta. Ala secunda Armeniorum, Oasi minore. Et quae de minore laterculo emittuntur: Ala tertia Arabum, Thenenuthi. Ala octava Vandilorum, Nee. Ala septima Sarmatarum, Scenas Mandrorum. Ala Pelrima Aegyptiorum, Selle. Ala veterana Gallorum, Rinocoruna. Ala prima Herculia, Scenas extra Gerasa. Ala quinta Raetorum, Scenas Veteranorum. Ala prima Tingitana, Thinunepis. Ala Apriana, Hipponos. Ala secunda Assyriorum, Sosteos. Ala quinta Praelectorum, Dionisiada. Cohors tertia Galatarum, Cefro. Cohors secunda Astarum, Busiris. Provinciae Augustamnicae: Ala secunda Ulpia Afrorum, Thaubasteos. Ala secunda Aegyptiorum, Tacasiria. Cohors prima sagittariorum, Naithu. Cohors prima Augusta Pannoniorum, Tohu. Cohors prima Epiroorum, Castra Iudaeorum. Cohors quarta Iuthungorum, Affrodito. Cohors secunda Ituraeorum, Aiy. Cohors secunda Thracum, Muson. Cohors quarta Numidarum, Narmunthi. Officium autem habet ita: Principem de scola agentum in rebus ducenarium, qui adorata clementia principalis cum insignibus exit. Numerarios. Commentariensem. Adiutorem. A libellis siue subscribendarium. Exceptores et ceteros officiales”. W miarę poprawne są ustalenia G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 86v-87v – na temat jednostek wojskowych oraz miejsc ich stacjonowania, w tym z uwagą, że wyobrażono jedynie jednostki z *laterculus maius*. Jego wywód miesza jednak spostrzeżenia nadal aktualne z тезami przebrzmiałymi, uwzględniając też uwagi kilku autorów antycznych, którzy pisali na temat tych jednostek wojskowych oraz miejsc ich stacjonowania. O nazwach miejsc wzmiankowanych w *Notitia dignitatum* zob. ogólnie *Index locorum*, [w:] C. NEIRA FALEIRO, *La 'Notitia dignitatum'...*, s. 629-687.

²³ W przypadku części wschodniej *Notitia dignitatum* pewna odrębność występuje w przypadku jednostek naddunajskich, których insygnia zawierają wyobrażenia pierwszych wyliczonych w spisie jednostek (Not. Dig. Or.: 39-42). Zob. na przykładzie *dux Scythiae* (Not. Dig. Or. 39): J. WIEWIORSKI, *The insigne...*, s. 486. W przypadku *pars Occidentis* kwestia ta wygląda nieco odmiennie. Tylko w przypadku kilku dowódców wojsk regionalnych *pars Occidentis* zastosowano schemat podobny do insygniów *comes limitis Aegypti* (Not. Dig. Occ.: 32-35 oraz 40). Skrupulatnie odwzorowane są natomiast wyobrażenia miejsc stacjonowania wszystkich jednostek wojskowych (lub ich dowódców), podporządkowanych według tekstu spisu w większości innych przypadków (Not. Dig. Occ.: 25; 26; 28; 30; 31; 37; 38; 41). Insygnia *dux provinciae Sequanici*

wyobrażeń części fortów, które należy utożsamiać z konkretnymi miejscami na mapie Egiptu oraz rzeki Nil, nie można być jednak pewnym, jaką orientację ma 'mapa' w insygniach *comes limitis Aegypti*²⁴. Stąd, jak miałem już okazję zauważyć w innym miejscu, poza poprawnym umiejscowieniem piramid oraz nazwami części miejsc umocnionych i być może wyobrażeniem zwierzęcia, 'mapa' w insygniach *comes limitis Aegypti* nie odpowiada realiom geograficznym²⁵.

W porównaniu do wszystkich wyobrażeń miejsc umocnionych w insygniach *Notitia dignitatum*, insygnia *comes limitis Aegypti* wyróżniają się szczególnie. Posiadają one bowiem wyobrażenia słupów/kolumn, w części z podestami oraz z różnymi motywami ikonograficznymi na ich szczycie. Przedstawienia kolumn są dokładnie odwzorowane w kopiach B (fig. 3), V i M (fig. 4), a w przypadku tych ostatnich umieszczone są one czasami na zewnątrz murów fortów²⁶. Wspomniane motywy

(Not. Dig. Occ. 36) zawierają zaś wyobrażenie siedziby jedynej jednostki mu podległej. Z kolei insygnia trzech innych dowódców wojskowych posiadają wyobrażenia punktu umocnionego bez nazwy, co koresponduje z treścią *Notitia dignitatum*, w której nie wymieniono nazw jednostek wojskowych im podporządkowanych (Not. Dig. Occ.: 24; 27; 29).

²⁴ Według dzisiaj obowiązującej konwencji mapy najczęściej orientowane są na północ, podczas, gdy w antyku stosowano często też orientację południową. Por. np. R.J.A. TALBERT [et al.], *Rome's world: the Peutinger map reconsidered*, New York 2010, s. 96-97. Taka sama niejednorodność występuje też w *Notitia dignitatum*.

²⁵ Por. J. WIEWIOWSKI, *Szczegóły...*, s. 158 (pominąłem tam kwestię rzekomych fortów *Arcadiana*, *Thamudena* i *Theodosiana*; zob. niżej). Zob. też R.M. PRICE, *op. cit.*, *passim*; P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 117; K.A. WÖRNER, *Observations on Some Military Camps and Place Names in Lower Egypt*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 87/1991, s. 291-295; *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton-Oxford 2000, ed. R. TALBERT, pl. 74-75; O.A.W. DILKE, *op. cit.*, s. 245. Zob. też porównawczo K.A. WÖRNER, *The Notitia Dignitatum and the Geography of Egypt. Observations on Some Military Camps and Place Names in Upper Egypt*, [w:] *Proceedings of the 20th international congress of papyrologists, Copenhagen, 23-29 August, 1992*, ed. A. BÜLOW-JACOBSEN, Copenhagen 1994, s. 463-469. Informacja podawana przez *Notitia Dignitatum* na temat organizacji wojskowej w Egipcie jest jednak co do zasady wiarygodna. Por. A.M. KAISER, *Egyptian Units and the Reliability of the Notitia Dignitatum, pars Oriens*, «Historia» 64.2/2015, s. 243-261.

²⁶ Odstąpiłem od reprodukcji wersji insygniów *comes limitis Aegypti* z kopii V, gdyż jest ona niezwykle podobna do kopii M. Por. wyżej uwagi w przyp. 11. Jest ona również

ikonograficzne utożsamiane są ze znakami części jednostek wojskowych znanych z tekstu Not. Dig. Or. 28, tzw. *signa militaria*²⁷.

W przypadku pierwszego od góry fortu *Babylonia* (Babylon, tj. Stary Kair) dostrzec można w większości kopii umieszczony na kolumnie symbol zbliżony do *globus cruciger*, o zróżnicowanej kolorystyce w zależności od kopii. Stacjonująca tam według Not. Dig. Or. 28 część *Legio tertiadecima gemina* miała w okresie pryncypatu następujące *signa*: jednorożec, lew, orzeł, Wiktoria z orłem²⁸. Zastąpienie dotychczasowego *signum* przez motyw nawiązujący do ikonografii chrześcijańskiej jest możliwe, biorąc pod uwagę to, że wyobrażenie *globus cruciger* zaczęło pojawiać się w mennictwie cesarskim od schyłku IV w., jakkolwiek to właśnie w Babylonii znaleziono znak orła legionowego datowany

w wolnym dostępie online – kopia V (fol. 116r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157).

²⁷ Używano ich nadal w okresie późnoantycznym (zob. Veg. *Mil.* 2, 13; 3, 5; ed.: M.D. REEVE, Oxford 2004). Por. P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 121-123, z dalszą literaturą. Na temat *signa* rzymskich jednostek wojskowych por. np. A. VON DOMASZEWSKI, *Die Fahnen im römischen Heere*, Wien 1885, *passim*; A.J. REINACH, *Signa militaria*, [w:] *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, edd. J. SAGLIO, C. DAREMBERG, IV.2, Paris 1918, <http://dagr.univ-tlse2.fr/consulter/2717/SIGNA%20MILITARIA>, zwłaszcza s. 1309-1325. Por. też z nowszych prac M. HEBBLEWHITE, *The signa militaria and the imperial imagines as symbols of power: AD 235-395*, «Journal of Roman Military Equipment Studies» 13-14/2016, s. 77-88 (ze zmianami w: IDEM, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, London–New York 2017, zwłaszcza s. 180-189); I. GARIZPANOV, *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300-900*, Oxford 2018, s. 89-99; R. D'AMATO, *Roman Standards and Standard-Bearers (2): Ad 192-500*, London 2020, zwłaszcza s. 4-45.

²⁸ Por. A. VON DOMASZEWSKI, *op. cit.*, s. 55; A.J. REINACH, *op. cit.*, zwłaszcza s. 131i; M.S. DUBOIS, *Legio*, Raleigh 2015, zwłaszcza s. 435, 445-446 (trafnie wskazując, że pięć jednostek tego legionu stacjonowało wówczas nad Dunajem – Not. Dig. Or. 42. 33-37, a część wchodziła w skład *comitatenses* – Not. Dig. Or. 8. 38). Na temat fortu Babylon i stacjonującej tam jednostki wojskowej por. K.A. WORP, *Observations...*, *passim*; A.M. KAISER, *op. cit.*, *passim*; P. SHEEHAN, *Babylon of Egypt: The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Cairo 2015, *passim* oraz dane zebrane na stronie TRISMEGISTOS. *An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. Babylon (Fostat), <https://www.trismegistos.org/place/389>.

na V w.²⁹ O czym mowa będzie jeszcze niżej, wyobrażenie *globus cruciger* wydaje się jednym z nielicznych symboli chrześcijańskich w insygniach *Notitia dignitatum*. Zaskakująca jest wersja z kopii B: na żółtej kolumnie przedstawiono wyobrażenie czerwonego serca z żółtym krzyżem, przez co przypomina ono symbol serca Jezusa, znany w ikonografii chrześcijańskiej co najmniej od średniowiecza³⁰.

Jeszcze wyraźniejsze skojarzenie z rzymskimi *signa militaria* wywołują wyobrażenia ptaków (wyglądających niekiedy na ptaki drapieżne), umieszczonych na kolumnach górujących nad *Pelusio* i *Thamudena* oraz *Oasi Minor* (w kopii M w przypadku tego ostatniego widać wyobrażenie torsu ludzkiego, co mogło być konsekwencją błędu iluminatora)³¹. Można

²⁹ Por. R. D'AMATO, *op. cit.*, s. 11-12 oraz s. 46 (rekonstrukcja wyposażenia *aquilifer Legio XIII Gemina*). Na temat motywu *globus cruciger* w mennictwie późnorzymskim por. PH. GRIERSON, M. MAYS, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington 1992, zwłaszcza s. 13, 33-34, 75, 110, 127, 129, 138-139, 200; M. RADNOTI-ALFÖLDI, *Die Münzprägung der Spätantike (284-476 n. Chr.)*, [w:] EADEM, *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike*, Stuttgart 2001, zwłaszcza s. 344 -345. L. UEDA-SARSON, *op. cit.*, błędnie twierdzi, że pierwsza emisja monety ze znakiem *globus cruciger* miała miejsce w 423 r.

³⁰ Por. A.L. DELLATRE, *La représentation du coeur de Jésus dans l'art chrétien*, Tunis 1927, s. 10; L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien 2.2, Iconographie de la Bible. Tome II, Nouveau Testament*, Paris 1957, s. 47-49. Na temat znaku „*crux cordi [...] significabat, eam cordi militibus, et Principi inhaerere*”, lub w kopii O: „*loco cordis pila videtur, orbis typus et portendit, cruce[m] orbi dominari*”, pisał już G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87.

³¹ W *Pelusio* kopie O i W zgodnie prezentują w górnej części kolumny tylko zarys sylwetki drapieżnego ptaka, zwróconego w lewo (podobnie też jest w przypadku kopii P, B, V). W przypadku kopii M przedstawiono całą sylwetkę stojącego ptaka. Kolor ptaka i kolumny jest zróżnicowany: zielony w przypadku kopii W, O, P; żółty w kopiach M i B; różowy w kopii V. W przypadku *Thamudena* wizerunek ptaka rozpościerającego skrzydła umieszczony jest na desce/sztandarze w przypadku kopii P, B i W lub na platformie w kopii O. W kopii V i M sylwetka ptaka umieszczona jest wprost na kolumnie, z tym że w ostatnim przypadku ptak wyobrażony jest *en face* i nie rozpościera skrzydeł. We wszystkich kopiach wyobrażenie kolumny z ptakiem jest koloru żółtego, poza kopią V, w której jest ono różowe. W przypadku *Oasis Minor* rozpościerający skrzydła drapieżny ptak na podeście zwraca głowę w lewą stronę i jest koloru różowego (kopie O, V), pomarańczowego (kopia P) lub cielistego (kopia W); w kopii B żółty ptak spogląda w prawo.

je bowiem kojarzyć z orłami legionowymi (*aquila*), które mogły być też znakami pododdziałów legionowych oraz innych jednostek armii późnorzymskiej³².

W *Pelusio* (Peluzjum) stacjonowała według Not. Dig. Or. 28 jednostka *equites stablesiani*, jeden z wielu oddziałów jazdy tego typu wzmiankowanych w *Notitia dignitatum*³³.

³² Por. P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 121-123. Zob. np. A. VON DOMASZEWSKI, *op. cit.*, zwłaszcza s. 29-35; IDEM, *Aquila* 11, «RE» 2.1/1895, coll. 317-318; A.J. REINACH, *op. cit.*, s. 1310; R. D'AMATO, *op. cit.*, s. 8-12. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87, przywoływał znaczenie orła w tradycji bibilijnej i pismach antycznych autorów chrześcijańskich (w stosunku do oddziału w Pelusio). W przypadku *Thamudena* widział natomiast „legionis signum Imperium Roman[um]”.

³³ Dzisiejsze Tell el-Farama, starożytny port przeładunkowy i miasto, położone w północno-wschodniej Deltcie Nilu. Poza K.A. WORP, *Observations...*, *passim*, zob. dane zebrane na stronie TRISMEGISTOS. *An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. Pelousion (Tell el Farama), <https://www.trismegistos.org/place/1662>. Por. na temat *equites stablesiani* w *Notitia dignitatum*: D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum I*, Düsseldorf 1969, zwłaszcza s. 251-252. Zob. też M.S. DUBOIS, *Auxillae...*, zwłaszcza s. 477-482. Można tylko dodać, że wyobrażenia tarcz oddziałów *stablesiani* w insygniach Not Dig. Occ. 6 nie zawierają żadnego czytelnego symbolu. Por. na przykładzie kopii O, fol. 138v (<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/4d1202b8-4b42-44fb-9746-fcb09d36bb03/>) oraz kopii W, fol. 205v (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=414>). O tarczach jednostek wojskowych w insygniach *Notitia dignitatum* por. np. R. GRIGG, *Inconsistency and Lassitude: The Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, «The Journal of Roman Studies» 72/1983, s. 132-142; M. JELUSIĆ, *Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum. Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakomben in Syrakus (reg. Siciliana/I)*, «Archäologisches Korrespondenzblatt» 47.4/2017, s. 513-532; D. RÉFI-OSZKÓ, *Telltale Shields: A case study demonstrating the special value of Notitia Dignitatum as a primary source*, [w:] *About Two Provinces. Proceedings of the Third Croatian-Hungarian PhD Conference on Ancient History and Archaeology*, ed. D. RÉFI-OSZKÓ, Budapest 2020, zwłaszcza s. 74-81. Można jeszcze zaznaczyć, że hełm oficera oddziału z inskrypcją *stablesia VI*, odkryty w Deurne (Niderlandy) i datowany po 319 r., nie zawiera ornamentów nawiązujących do *equites stablesiani*. Por. np. M.A. EVELEIN, *Ein römischer Helm des Leidener Museums*, «Praehistorische Zeitschrift» 3.1/1911, s. 144-156.

Oddział jazdy *equites Saraceni Thamudeni* według Not. Dig. Or. 28 stacjonował w miejscu określanym jako *Scenae Veteranorum*³⁴. Informacja ta została przypuszczalnie błędnie odczytana przez iluminatora pierwotnej wersji spisu lub ilustratora *Codex Spirensis*; następnie błąd ten powtarza się we wszystkich kopiach pierwotnych *Notitia dignitatum*. Stąd też w insygniach *comes limitis Aegypti* widnieje nigdy nieistniejący fort *Thamudena*.

Wyobrażenie drapieżnego ptaka nad wyobrażeniem fortu *Oasi minor* nawiązywało być może do stacjonującego tam według Not. Dig. Or. 28 oddziału jazdy *Ala secunda Armeniorum* (sporna jest przy tym dokładna lokalizacja głównego fortu tego regionu)³⁵.

W przypadku wszystkich kopii pierwotnych *Codex Spirensis* zawierających insygnia komesa Egiptu, dostrzec można też wyobrażenia

³⁴ Dzisiejsze Shibin el-Qanâtir (lub ewentualnie Tell el-Jehudije?), położone niedaleko rozgałęzienia Deltę Nilu. Por. K.A. Worp, *Observations...*, zwłaszcza s. 293 i dane zebrane na stronie *TRISMEGISTOS. An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. *Scenae Veteranorum* (Shibin el-Qanâtir), <https://www.trismegistos.org/place/3202>. *Equites Thamudeni* rekrutowano z ludności arabskiej, posiadającej wówczas status obywateli rzymskich; m.in. według Not. Dig. Or. 34 *equites Thamudeni Illyriciani* podlegali *dux Palaestinae*. Por. I. SHAHÎD, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Washington 1984, zwłaszcza s. 28-30, 52-63, 129-130.

³⁵ Według G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87v, był to po prostu orzeł cesarski. Por. też M.S. DuBois, *Auxillae...*, s. 434. O tej grupie oaz, położonych w północno-zachodnim Egipcie, na Pustyni Libijskiej, zob. dane zebrane na stronie *TRISMEGISTOS. An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. *Oasis Parva* (Bahariya), <https://www.trismegistos.org/place/2829> i ogólnie C. Neira Faleiro, *La 'Notitia dignitatum'...*, s. 665-666. Stolicą regionu i miejscem stacjonowania tej jednostki mogło być *castrum Psôbthis* (utożsamiane z dzisiejszym El Qasr, jakkolwiek hipoteza ta jest kontestowana, lub Qaret el-Toub). Por. C. ZUCKERMAN, *Le camp de Ψῶβθις / Sosteos et les catafractarii*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 100/1994, s. 199-202; F. COLIN, D. LAISNEY, S. MARCHAND, *Qaret el-Toub: un fort romain et une nécropole pharaonique. Prospection archéologique dans l'oasis de Bahariya 1999*, «Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale» 100/2000, zwłaszcza s. 158-163 (optujący za Qaret el-Toub i sceptycznie odnoszący się do utożsamienia z El Qasr, proponowanego przez G. Wagner, *Les Oasis d'Égypte*, Caire 1987 [non vidi]). Rację chyba ma P. KUCERA, *The Late Roman fort at Qaret el-Toub in Bahariya Oasis: towards a contextual understanding*, «The Artefact» 28/2005, s. 28: „It is tempting to associate the *ala II Armeniorum* with the Qaret el-Toub fort itself, but this is purely supposition”.

postaci ludzkich na kolumnach/podestach, umieszczonych przy fortach lub wewnątrz nich o nazwach *Memfi*, *Andros*, *Parembole* i *Theodosiana* (z tym że w kopii B postacie te umieszczone są na kolumnie tylko w przypadku *Theodosiana*; w pozostałych umieszczono je wprost na szczytach budynków). Według kopii O oraz P, B, V i M postać ludzka góruje nad wyobrażeniem fortu o nazwie *Archadiana* (w kopii B umieszczono ją zaś bezpośrednio na szczycie budynku).

W przypadku części *legio V Macedonica*, która według tekstu Not. Dig. Or. 28 stacjonowała w *Memfi* (Memfis), wiadomo, że jego *signum* mogło zawierać wyobrażenie bogini zwycięstwa, Wiktorii z orłem, jakkolwiek zasadniczo był nim byk³⁶. Rację może mieć Pamela Berger, według której znana z insygniów *comes limitis Aegypti*, zwrócona na lewo postać na kolumnie „may be a corrupted version of the original victory”³⁷.

Nie jest znane *signum* części *legio tertia Diocletiana*, która według tekstu Not. Dig. Or. 28 stacjonowała w mieście *Andro/Andros* (Andropolis)³⁸. Według części kopii insygniów *comes limitis Aegypti*

³⁶ Por. A.J. REINACH, *op. cit.*, s. 1311; M.S. DuBOIS, *Legio...*, zwłaszcza s. 270, 284 (trafnie wskazując, że cztery jednostki tego legionu stacjonowały wówczas nad Dunajem - Not. Dig. Or. 42. 31-33 i 39, jeden wchodził w skład *legiones comitatenses* - Not. Dig. Or. 7. 39). Na temat tego miasta i jednostki wojskowej tam stacjonującej por. K.A. Worp, *Observations...*, zwłaszcza s. 292; A.M. KAISER, *op. cit.*, *passim*, oraz dane zebrane na stronie *TRISMEGISTOS. An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. Memphis, <https://www.trismegistos.org/place/1344>.

³⁷ P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 122. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87, błędnie twierdził, że „Quem principem martis habitu esse credo”. Zwrócił też on uwagę na odmienną wersję w kopii O, ogólnie stwierdzając, że zawiera ona wyobrażenie mężczyzny. Można zauważyć przy okazji, że tarcza *legio quinta Macedonica* znana z insygniów Not. Dig. Or. 7 nie zawiera takiego motywu graficznego. Por. np. według kopii O, fol. 92v (<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/f8b313f2-06ed-403b-bc62-878bcb05b910/>) oraz kopii W, fol. 181r (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=365>). Zob. jednak uwagi D. RÉFI-OSZKÓ, *op. cit.*, s. 80-81.

³⁸ Por. na jej temat np. R.S.O. TOMLIN, *The Legions in the Late Empire*, [w:] *Roman Fortresses And Their Legions. Papers in honour of George C. Boon*, ed. R.J. BREWER, London 2000, s. 159-181; M.S. DuBOIS, *Legio...*, s. 579. Większa liczba oddziałów tego legionu stacjonowała w górnym Egipcie (Not. Dig. Or. 31. 31, 33, 38), a część wchodziła

nad *Adros* górowała na kolumnie/platformie postać ludzka z otwartymi ramionami (ze skrzydłami według kopii W; przedstawiona jako popiersie zwrócone w lewo według kopii M; wspierająca się na włócznie w kopii B). Można ją chyba utożsamiać z boginią Wiktorią, odnosząc się do przykładu zachowanego rzymskiego *vexillum* (z wyobrażeniem Wiktorii z wieńcem i liśćmi palmowymi)³⁹.

Ludzka postać stojąca na platformie kolumny w przypadku *Archadiana* unosi lewą rękę – poza kopią M (postać jest różowa w kopii O oraz V, pomarańczowa w kopii P, a żółta w kopii B). Kopia W ma w tym miejscu czerwoną wieżę z umocnieniami na szczycie. Nie wiadomo, jaki był znak pomocniczego oddziału *Ala Arcadiana*, według Not. Dig. Or. 28 od niedawna stacjonującego w Egipcie (lub raczej niedawno utworzonego – *nuper constituta*). Wnioskując z przedstawienia w insygniach *comes limitis Aegypti*, być może było nim przedstawienie cesarza

w skład *legiones comitatenses* (Not. Dig. Or. 8. 37). Na temat miasta *Andros* zob. dane zebrane na stronie *TRISMEGISTOS. An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. Andropolis, <https://www.trismegistos.org/place/3108>.

³⁹ P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 122. Por. Музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Moskwa), Nr inw. I la 5800, http://www.antic-art.ru/data/rome/138_roman_flag/index.php (zabytek datowany na pierwszą połowę III w., z dalszą literaturą). Zob. np. M. ROSTOVITZ, *Vexillum and Victory*, «The Journal of Roman Studies» 32/1942, s. 92-106. R. D'AMATO, *op. cit.*, s. 13-14, 30, przywołuje zasadnie też przykład fresku z wyobrażeniem *vexillum* ze świątyni Bela (Dura Europos) z połowy III w. (Yale University Art Gallery, New Haven, Nr inw. 1931.386, <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/4961>). Zob. również przekrojowy artykuł M.E.V. SCHMÖGER, *The Roman vexillum*, [w:] *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology, Stockholm, 27th July to 1st August 2003*, ed. J.O. Engene, Bergen 2004, s. 511-542. Mniej prawdopodobna wydaje się hipoteza, że była to postać cesarza; por. przypis następny. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87, wskazywał tylko ogólnie na podobieństwo do postaci ludzkiej wyobrażonej przy *Memphi*. Kwestii *signum legio tertio Diocletiana Thebeorum*, zachowana w insygniach Not. Dig. Or. 8. Por. na przykładzie kopii O (fol. 94r, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/b4073448-646a-4d71-9101-baa03f9a1d2b/>) oraz kopii W (fol. 182r (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=367>)). Zob. też uwagi D. RÉFFI-OSZKÓ, *op. cit.*, s. 79-81.

(*imago*)⁴⁰. Podobnie jak w przypadku 'fortu' *Thamudena*, nie istniał natomiast 'fort' *Archadiana*.

Analogiczna sytuacja występuje w przypadku rzekomego fortu *Theodosiana*: Not. Dig. Or. 28 wzmiankuje bowiem tylko jednostkę pomocniczą, *Ala Theodosiana* od niedawna stacjonującą w Egipcie (lub raczej niedawno utworzoną – *nuper constituta*)⁴¹. Większość kopii *Notitia dignitatum* eksponuje to, że postać górująca nad tym 'fortem' trzyma w lewej ręce krzyż (poza kopiami B i V, w której wspiera się na włóczni i jest pozbawiona krzyża, oraz kopią M, w której kolumna zwieńczona jest popiersiem bez krzyża). W kopii W postać spoczywa na rodzaju ławki, podczas gdy w kopiach O, P i V trzyma ona w drugiej ręce wieniec/tarczę(?). Wyobrażenie krzyża – jedno z nielicznych odniesień do chrześcijaństwa w *Notitia dignitatum* (obok wskazanego wyżej *globus cruciger*) – może być nawiązaniem do tego, że symbol ten pojawił się w oficjalnej symbolice cesarskiej na przełomie IV i V w.⁴² Uwzględniając

⁴⁰ Wyobrażenie cesarza mogło być obecne również w znakach jednostek armii rzymskiej, co praktykowano szczególnie w okresie późnoantycznym. Por. np. J. ENGMANN, *Herrscherbild*, «*RAC*» 14/1988, zwłaszcza coll. 1022-1023; M. HEBBLEWHITE, *The signa militaria...*, s. 80-81 (ze zmianami w: IDEM, *The Emperor...*, s. 184-186), z dalszą literaturą. Oddział utworzony został zapewne za cesarza Arkadiusza (pan. 395-408). Por. też M.S. DuBOIS, *Auxillae...*, s. 344. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87-87v, pisał nawet, że jest to „Princeps Orientalis hostibus minitans, prout etiam alibi reperitur”, ale zarazem łączył jej nazwę z nazwą prowincji Arcadii w Egipcie. Rację częściowo miała M. BODNARUK, *op. cit.*, s. 308: „Of those of the Bodleian manuscript [tj. kopia O], the one depicting human figures looks similar to those of *imago* (imperial portrait) standards [...]”. Analogicznie L. UEDE-SARSON, *op. cit.*

⁴¹ Obok jednostki w Egipcie, *alae Theodosianae* wzmiankuje Not. Dig. Or. 38. 18, 19, 32 (pod dowództwem *dux Armeniae*). O organizacji wojskowej na tym obszarze w świetle *Notitia dignitatum* por. P. BRENNAN, *The User's Guide to the Notitia Dignitatum: the Case of the Dux Armeniae* (ND Or. 38), «*Antichthon*» 32/1998, s. 34-49.

⁴² Jak zaznaczyła M. BODNARUK, *op. cit.*, s. 308: „The [human] figures ascribed to *Theodosiana* bear a cross, which along with the cross-bearing orb (*globus cruciger*) portraying the unit standard ascribed to the fortress of Babilonia, and thus presumably belonging to the *Legio tertiadecima gemina*, appear to be the only representation of recognizably Christian crosses in the *Notitia*”. P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 53-55, rozważała jeszcze chrześcijański charakter znaków krzyża na tarczach kilku jednostek wojskowych, znanych z wyobrażeń w *Notitia dignitatum* (ostatecznie dopuszczając z zastrzeżeniami taką ewentualność tylko w przypadku Not. Dig. Or. 5. 7 i 22). Można w tym miejscu

wcześniej przywołany przykład *vexillum*, można chyba zaakceptować pogląd, że „Thus it is possible that the cross-bearing figure on this signum is an accurate projection of the archetype”⁴³. Z uwagi na nazwę tej jednostki wojskowej, utworzonej za cesarza Teodozjusza I (pan. 395-408), być może jest to *imago* tego cesarza⁴⁴.

W przypadku części *legio II Traiana* stacjonującej w *Parembole* jej *signum* był Herkules⁴⁵. W insygniach *comes limitis Aegypti* nad fortem góruje kolumna/platforma z dwoma zwróconymi do siebie stojącymi postaciami ludzkimi (poza kopią V, w której postaci odwracają się od siebie, oraz kopią M, w przypadku której kolumna jest zwieńczona wyobrażeniem ludzkiego popiersia). Nieco podobne wyobrażenia stojących postaci ludzkich dostrzec można w górnej lub środkowej części wyob-

dać, że symbolika chrześcijańska wolno przyjmowana była w armii rzymskiej. Jak to trafnie ujął M. HEBBLEWHITE, *The signa militaria...*, s. 84: „despite the radical religious shifts of the fourth century little effort was made to introduce ‘Christian’ *signa militaria*. While the *labarum* became an important iconographic tool, especially on imperial coinage, it is clear that it remained the personal standard of the emperor, and was not carried in large volumes by the army”.

⁴³ P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 122, z odwołaniem do A. GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris 1936, s. 160, 32 przyp. 3 i 156-158, oraz M. ROSTOVITZEFF, *op. cit.*, *passim*. Zob. też wyżej przyp. 39.

⁴⁴ Współcześnie przyjmuje się, że część wschodnia wpisu oddaje stan imperium wschodniorzymskiego najpóźniej z lat 400/401. Por. C. ZUCKERMAN, *Comtes et ducs en Égypte autour de l'an 400 et la date de la 'Notitia Dignitatum Orientis'*, «Antiquité tardive» 6/1998, s. 137-147. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87, mylił się stąd, że *Alae Theodosianae* sformowano za Teodozjusza II (pan. 408-450), dopuszczając, że postać wyobraża tego cesarza. Zwracał on też uwagę na odmiennosc przedstawienia postaci w kopii O oraz w jednej z kopii wtórnych, tzw. madryckiej (Madrid, Biblioteca nacional, ms. Reservado 36, fol.88v-165v; ed. L. Fernández Fernández, E. Ruiz García, *op. cit.*, vol. 1, Madrid 2009; manuskrypt jest dostępny online: *Descriptio orbis terrarum, BIBLIOTECA DIGITAL HISPÁNICA*, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000051093>). G. Pancirolini był w błędzie i w miejscu: ta ostatnia kopia nie zawiera wyobrażenia insygniów *comes limitis Aegypti*.

⁴⁵ Por. A. VON DOMASZEWSKI, *Die Fahnen...*, s. 55; A.J. REINACH, *op. cit.*, s. 1311; M.S. DuBois, *Legio...*, zwłaszcza s. 176, 181 (trafnie wskazując, że część tego legionu stacjonowała w górnym Egipcie – Not. Dig. Or. 31. 34). O *Parembole* zob. dane zebrane na stronie *TRISMEGISTOS. An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v. *Parembole*, <https://www.trismegistos.org/place/1606>.

rażeń przedmiotów utożsamianych z *theca*, znanych z części innych insygniów w *Notitia dignitatum*⁴⁶. Biorąc pod uwagę powyższe, zgodzić się można z tezą, że w analizowanym fragmencie insygniów *comes limitis Aegypti* „two human figures adorn the standard rising from the fortress of Parembolē, perhaps originally Hercules and a combattant”⁴⁷.

W świetle powyższych uwag wydaje się, że umieszczenie elementów ikonograficznych przypominających słupy/kolumny w insygniach *comes limitis Aegypti* było konsekwencją pomyłki iluminatorów. W wyobrażeniach tych nie mamy bowiem do czynienia z kolumnami. Są to jedynie przedstawienia wzniesionych nad ‘fortami’ *signa militaria*, co najlepiej i zapewne najwierniej w stosunku do *Codex Spirensis* oraz zapewne

⁴⁶ Not. Dig. Or.: 3; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 43 oraz Not. Dig. Occ.: 2; 18; 20; 21; 22; 44. *Theca*, czyli bogato zdobione kałamarze były symbolicznym wyobrażeniem cywilnej władzy części wyższych dygnitarzy, a zwłaszcza ich funkcji sędziowskich. Por. J. WIEWIÓROWSKI, *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, [trans.] S. Nowak, Poznań 2015, s. 240-242, z dalszą literaturą. Por. też L. Fernández Fernández, *La tradición iconográfica...*, s. 173-174, oraz szczegółowe spostrzeżenia I.G. MAIER, „Appendix 7: The decorated stands in the Compilation ‘notitia dignitatum’ (Cnd)”, *The compilation ‘notitia dignitatum’ (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org/18a-stan.pdf>. Najdokładniejsze ich przedstawienie zawierają insygnia *praefectus praetorio per Illyricum* (Not. Dig. Or. 3): stojące postacie ludzkie w środkowej części *theca* to najprawdopodobniej wyobrażenie osób pozdrawiających popiersia cesarskie zamieszczone w górnej jej części. Por. np. kopia O (fol. 90r, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881eel625/surfaces/0124abbe-bc15-4eab-bf52-78f01085ebac/>); kopia W (fol. 178r, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005863?page=359>).

⁴⁷ P.C. BERGER, *op. cit.*, s. 122-123. G. PANCIROLI, *op. cit.*, s. 87, miał inną koncepcję, pisząc nie bez słuszności, że mogło to być wyobrażenie „utriusque Romani Principes inter se concordēs”. *Notitia dignitatum* prezentuje wyidealizowany obraz administracji późnorzymskiej, w pozostających ze sobą w stanie idealnej jedności wschodnim i zachodnim imperium rzymskim. Por. np. G. PURPURA, *Sulle origini della Notitia Dignitatum*, [w:] *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. X Convegno internazionale in onore di Arnaldo Biscardi*, Napoli 1995, s. 347-357; P. BRENNAN, *The Notitia Dignitatum*, «Entretiens sur l'Antiquité classique» 42/1996, s. 147-171 (oraz dyskusja: s. 172-178); B. PALME, *Notitia Dignitatum*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. BAGNALL [et al.], vol. 9, Oxford 2013, zwłaszcza s. 4816; G. TRAINA, *op. cit.*, zwłaszcza s. 162-163. Z polskich autorów warto polecić też stadium A. SZOPY, *Notitia Dignitatum – „najbardziej rzymski z dokumentów”?*, «Res Gestae» 8/2009, s. 183-191.

antycznego archetypu *Notitia dignitatum* oddają kopie O, P i W. Kolumny są natomiast szczególnie dobrze odwzorowane w najbardziej zmienionych pod względem stylu wyobrażeń kopiach V i M oraz B (w tym ostatnim *signa* umieszczono czasami na szczytach budynków fortów). Można tylko domniemywać, czy przyczyną realistycznego odwzorowywania kolumn w tych kopiach nie była znajomość tych form architektonicznych w pejzażu miejskim u iluminatorów okresu wczesnego renesansu. Mogli mieć oni też pewną świadomość znaczenia kolumn w antycznej kulturze rzymskiej, o czym w kontekście prawnym i sakralnym pisał profesor Wiesław Mossakowski⁴⁸. Jak to słusznie zaznaczył Ingo G. Maier, styl ilustracji kopii V i M generalnie „reflect a northern, Renaissance German style of the 16th Century”⁴⁹. Z pewnością w tym stylu tworzył drzeworytnik i malarz Konrad Schnitt (ok. 1495/1500-1541), twórca drzeworytów wykorzystanych do sporządzenia odbitek w kopii B⁵⁰. Iluminatorzy kopii pierwotnych *Notitia dignitatum* nie rozumieli natomiast symboliki rzymskich *signa militaria*, które pominięto też w przypadku innych insygniów z tego spisu (być może stało się tak już przy sporządzaniu *Codex Spirensis*)⁵¹. W konsekwencji wyobrażenie kolumn w insygniach *comes limitis Aegypti* należy traktować jako pozbawiony znaczenia element dekoracyjny.

⁴⁸ W. MOSSAKOWSKI, *Jurydyczno-sakralne funkcje kolumny... , passim*. Kolumny z rzeźbami postaci mitologicznych i historycznych występują jako częsty motyw w średniowiecznym piśmiennictwie i ikonografii. Por. T.M. KRISTENSEN, *Using and Abusing Images in Late Antiquity (and Beyond): Column Monuments as Topoi of Idolatry*, [w:] *Using Images in Late Antiquity*, eds. S. BIRK, T.M. KRISTENSEN, B. POULSEN, Oxford 2014, s. 268-282.

⁴⁹ I.G. MAIER, *The Barberinus...*, s. 1001. O relacjach między kopiami V i M por. też wyżej uwagi w przyp. 10.

⁵⁰ Por. H. KOEGLER, *Die Holzschnitte des Basler Malers Conrad*, «Monatshefte für Kunstwissenschaft» 5.3/1912, s. 91-94; F. HIERONYMUS, *Schnitt, Conrad*, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Version vom 24.08.2011, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/018743/2011-08-24/>; M. TOMASZEWSKI, *Schnitt, Conrad*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle Online*, eds. G. DUNPHY, C. BRATU, 2016, dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_001438.

⁵¹ Według P.C. Berger, *op. cit.*, s. 123: „These detailed standards, however, became too cumbersome for one of the early copyist, and the *signa* were omitted from the forts in subsequent insignia of the *Notitia*”.

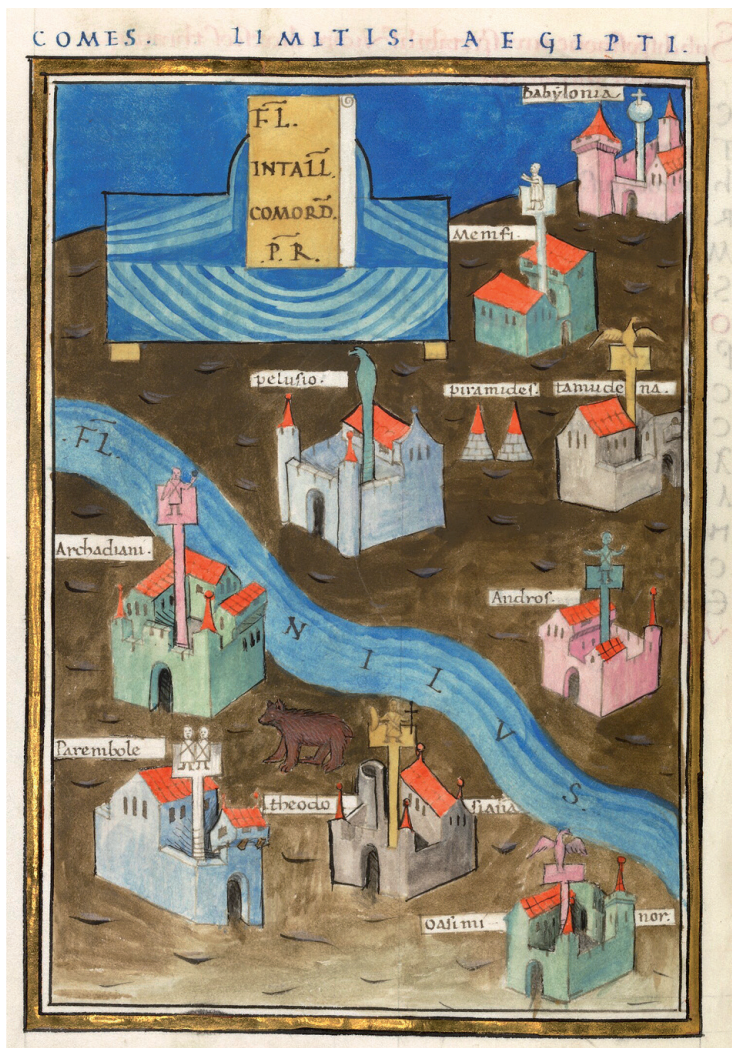

Fig. 1. Insignia comes limitis Aegypti – Not. Dig. Or. 28.

(Oxonienis. Oxford, Bodleian library, western ms. 19854 – Canonici ms. misc. lat. 378), Folio: 113v (CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford, 25/04/2018)

Fig. 2. Insignia comes limitis Aegypti – Not. Dig. Or. 28.
 (Monacensis Latinus 10291, Palatinus 291. Bayerische Staatsbibliothek München/
 Bildarchiv, ms. Clm. 10291: codex 2), Folio: 196v (© Bayerische Staatsbibliothek
 München)

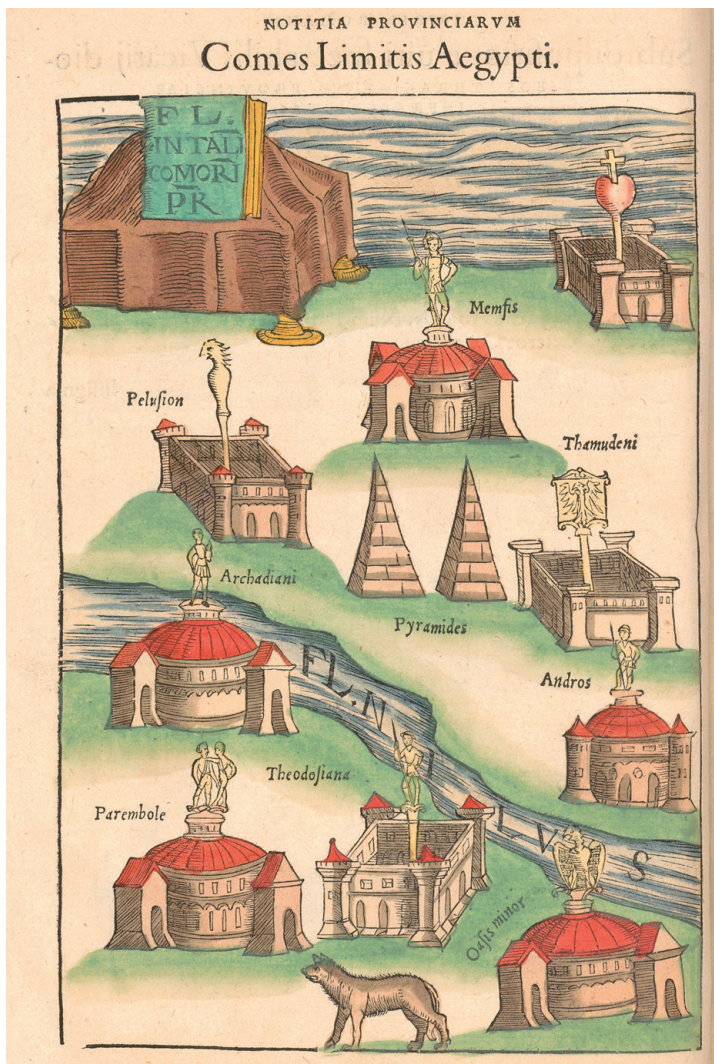

Fig. 3. Insignia comes limitis Aegypti – Not. Dig. Or. 28.

Hieronymus Froben, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*, Basel 1552, s. 74, Eisenbibliothek Schlatt, Shelf Mark: EM/P 3 (© Eisenbibliothek)

Fig. 4. *Insignia comes limitis Aegypti* – Not. Dig. Or. 28.
 (Monacensis Latinus 10291, Palatinus 291. Bayerische Staatsbibliothek München/
 Bildarchiv, ms. Clm. 10291: codex 1), Folio: fol. 113r (© Bayerische Staatsbibliothek
 München)

KOLUMNY W INSYGNIACH 'NOTITIA DIGNITATUM'?

Streszczenie

Tekst analizuje znaczenie wyobrażenia kolumn w insygniach późnorzymskiego dowódcy wojskowego *comes limitis Aegypti*, zachowanych w *Notitia dignitatum pars Orientis* 28. Wszystkie zachowane wersje rejestru, sporządzonego około 400 r. i uzupełnianego najdalej do lat trzydziestych V w., są kopiami zaginionego prawie w całości manuskryptu *Codex Spirensis* z czasów karolińskich. W tekście uwzględniono wszystkie wersje insygniów komesa Egiptu, zachowane w kopiach pierwotnych tego kodeksu. Insygnia *Notitia dignitatum* wizualizują kompetencje dygnitarzy późnorzymskich i ich pozycję w ramach administracji imperium późnorzymskiego. Insygnia *comes limitis Aegypti* są wyjątkowe, gdyż jako jedyne w *Notitia dignitatum* zawierają wyobrażenia *signa militaria* jednostek wojskowych. Umieszczone one zostały na kolumnach wzniesionych nad wyobrażeniami 'fortów', symbolizującymi najważniejsze jednostki armii rzymskiej podległe *comes limitis Aegypti*. Autor wnioskuje, że zamieszczenie wyobrażeń kolumn, szczególnie dokładnie przedstawionych w części kopii, było konsekwencją niezrozumienia symboliki *signa militaria* przez ilustratorów kopii *Codex Spirensis*. W konsekwencji wyobrażenie kolumn w insygniach *comes limitis Aegypti* należy traktować jako pozbawiony znaczenia element dekoracyjny.

THE COLUMNS IN THE INSIGNIA OF THE 'NOTITIA DIGNITATUM'?

Summary

This paper analyzes the meaning of the columns visualized in the insignia of the Late Roman military commander known as the *Comes Limitis Aegypti*, and preserved in the *Notitia Dignitatum Pars Orientis* 28. All the surviving versions of this register, which were made around 400 but not later than by the 430s, are copies of *Codex Spirensis*, an illuminated Carolingian copy of the late antique original most of which

is now lost. This paper examines all the extant versions of the “Count of Egypt’s” insignia. They are a visual rendering of the powers enjoyed by Late Roman magistrates and their status in the administrative system of the Late Roman Empire. The insignia of Egypt are special because they feature *signa militaria*, emblems proper to specific military units. They are presented on columns over the images of “forts” symbolizing the key units of the Roman army under the command of the *Comes Limitis Aegypti*. I reach a conclusion that the way the columns have been drawn in some of the primary copies of the Codex, where they are presented with particular attention to detail, should be attributed to an error on the part of their illustrators, who misunderstood the symbolism of the *signa militaria*. The columns in the insignia of Egypt should be treated as a decorative element of no significance.

Słowa kluczowe: *Notitia dignitatum*; insygnia; *comes limitis Aegypti*; *signa militaria*; kolumna.

Keywords: The *Notitia Dignitatum*; insignia; the *Comes Limitis Aegypti*; *signa militaria*; column.

Bibliografia

(dostęp do stron internetowych 10 lutego 2022 r.)

Źródła

Tzw. kopie pierwotne *Notitia dignitatum* – skróty według I.G. Maier, “Copies of the Compilation notitia dignitatum”, [w:] *The compilation ‘notitia dignitatum’ (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org/29-msprn.htm>).

C – Cambridge, FitzWilliam Museum, ms. 86-1972, (fol. 1r-5v), *Museums of the World, Fitzwilliam Museum*: <http://museu.ms/collection/object/86279/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86429/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86431/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86435/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86475/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86477/notitia-dignitatum>; <http://museu.ms/collection/object/86483/notitia-dignitatum>.

N – Norwich, Castle Museum of Art, Archaeology and Natural History, Bulwer Collection, ryciny 1223.B.21; 1223.B.22; 1223.B.23 w Colman Collection (accession no. 235 of 1951), *Norfolk Museums Collections*: <http://norfolk-museumscollections.org/collections/objects/object-2052467024.html#!/?q=notitia>;

- <http://norfolkmuseumscollections.org/collections/objects/object-3814684906.html/#/?q=notitia>; <http://norfolkmuseumscollections.org/collections/objects/object-2488813692.html/#/?q=notitia>.
- O – Oxford, Bodleian library, western ms. 19854 – Canonici ms. misc. lat. 378 (fol. 88v-170r), *Digital Bodleian*: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/c30de7ef-f431-49cb-bf32-186dc81f66f0/>.
- P – Paris, Bibliothèque nationale de France, latin ms. 9661 (fol. 72r-146v), *BnF Gallica*: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000542r>.
- Ff – Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, ms. lat. qu.76 (fol. 1r-1v), *Mittelalterliche Handschriften Universitätsbibliothek UB*: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/msma/urn/urn:nbn:de:hebis:30:2-44860>.
- Fl – Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, ms. BPL 2869 (fol. 1r-v, 2r-v): <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/3245123#page/3/mode/lup>.
- T – Trento, Biblioteca comunale, ms. W 3103 (fol. 70v-108v).
- L – London, Victoria and Albert Museum, National Art Library, MSL/1957/2668 (fol. 15v-102r).
- A – druk: ANDREAS ALCIATUS, *Dignitatum tam civilium quam militarium Imperii Occidentalis Index*, Basel 1546, col. 471- p. 487.
- B – druk: HIERONYMUS FROBEN, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora*, Basel 1552, s. 26-180, *Eisenbibliothek Schlatt*, Shelf Mark: EM/P 3: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-61114>.
- V – Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Barberini lat. 157 (fol.91r-172v), *DigiVatLib*: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157.
- M – München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 10291: codex 1 = fol.1-170 (fol.88r-169v), *Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek*: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>.
- W – München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 10291: codex 2 = fol.171-222 (fol. 178v-222v), *Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek*: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>.

Inne źródła

Descriptio orbis terrarum, BIBLIOTECA DIGITAL HISPÁNICA, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000051093>.

Notitia Dignitatum [Facsimile edition Bodleian library, MS. Canon. Misc. 378], vol. 1, Rome 2014.

Vetorius, *De re militari*, ed.: M.D. REEVE, Oxford 2004.

Literatura

- ALEXANDER J.J.G., *The illustrated manuscripts of the Notitia dignitatum*, [w:] *Aspects of the Notitia Dignitatum (Paper presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974)*, eds. R. GOODBURN, PH. BARTHOLOMEW, Oxford 1976, s. 11-49 (= IDEM, *Studies in Italian manuscript illumination*, London 2002, s. 65-98).
- ALEXANDER J.J.G., *The Illustration of the Anonymus, De Rebus Bellicis*, [w:] *De rebus bellicis: Part I: Aspects of the De rebus bellicis. Papers presented to Professor E.A. Thompson*, ed. M.W.C. Hassall, Oxford 1979, s. 11-15 (= IDEM, *Studies in Italian manuscript illumination*, London 2002, s. 99-105).
- AVEZZA L., *Péronet Lamy*, [w:] *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX-XVI*, edd. M. BOLLATI, M. BOSKOVITZ, Milano 2004, s. 367-368.
- AVRIL F., *Péronet Lamy*, [w:] IDEM, N. REYNAUD, *Les manuscrits à peintures en France 1440-1520*, Paris 1993, s. 204-208.
- BAUER-EBERHARDT U., *Die Illuinierten Handschriften italienischer Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek, II: Von der Mitte del 14.Jahrunderts bis um 1540*, Wiesbaden 2014.
- BERGER P.C., *The Insignia of the 'Notitia Dignitatum'. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York-London 1981.
- BODNARUK M., *Production of Distinction: The Representation of the Senatorial Elites in the Later Roman Empire, 306-395* [upubl. diss. Central European University Budapest 2019], http://www.etd.ceu.edu/2019/bodnaruk_mariana.pdf.
- BOECK E.N., *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge 2021.
- BÖCKING E., *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam ciuilium quam militarium in partibus orientis et occidentis (ad codd. mss. Monachiensium, Romani, Parisiensium ac Vindobonensis editorumque fidem recensuit tabulis ad cod. ms. Biblioth. Reg. Palatin. Monachiens. depictis commentariis indicique illustrauit Eduardus Böcking)*, Bonn 1839-1853, Bd. 1.
- BRENK B., *Notitia Dignitatum*, [w:] *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. I.H. GARIPZANOV, C. GOODSON, H. MAGUIRE, Turnhout 2017, s. 109-124.
- BRENNAN P., *The Notitia Dignitatum*, «Entretiens sur l'Antiquité classique» 42/1996, s. 147-171 (oraz dyskusja: s. 172-178).
- BRENNAN P., *The User's Guide to the Notitia Dignitatum: the Case of the Dux Armeniae (ND Or. 38)*, «Antichthon» 32/1998, s. 34-49.
- BYVANCK A.W., *Antike Buchmalerei, III: Der kalender vom jahre 354 und die notitia dignitatum*, «Mnemosyne» 8.3/1940, s. 177-198.

- CARRIÉ J.-M., *Séparation ou cumul? Pouvoir civil et autorité militaire dans les provinces d'Égypte de Gallien à la conquête arabe*, «Antiquité Tardive» 6/1998, s. 105-121.
- CLEMENTE G., *La Notitia Dignitatum: l'immagine e la realtà dell'Impero tra IV e V secolo*, [w:] *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, edd. G. BONAMENTE, R. LIZZI TESTA, Bari 2010, s. 117-136.
- COLIN F., LAISNEY D., MARCHAND S., *Qaret el-Toub: un fort romain et une nécropole pharaonique. Prospection archéologique dans l'oasis de Bahariya 1999*, «Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale» 100/2000, s. 145-192.
- D'AMATO R., *Roman Standards and Standard-Bearers (2): Ad 192-500*, London 2020.
- DELLATRE A.L., *La représentation du coeur de Jésus dans l'art chrétien*, Tunis 1927.
- DI DARIO B.M., *La 'Notitia Dignitatum'. Immagini e simboli del Tardo Impero Romano*, Padova 2006.
- DILKE O.A.W., *Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires*, [w:] *The History of Cartography. I. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean*, eds. J.B. HARLEY, D. WOODWARD, Chicago 1987, s. 244-245.
- VON DOMASZEWSKI A., *Aquila II*, «RE» 2.1/1895, coll. 317-318.
- VON DOMASZEWSKI A., *Die Fahnen im römischen Heere*, Wien 1885.
- DUBOIS M.S., *Auxillae. A Compendium of Non Legionary Units of the Roman Army*, Raleigh 2015.
- DUBOIS M.S., *Legio*, Raleigh 2015.
- EDMUNDS SH., *The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination*, «The Art Bulletin» 46.2/1964, s. 127-141.
- EHRENSPERGER-KATZ I., *Les représentations des villes fortifiées dans l'art paléochrétien et leurs dérivées byzantines*, „Cahiers Archéologiques” 19/1969, s. 1-27.
- ENGEMANN J., *Herrscherbild*, «RAC» 14/1988, coll. 966-1047.
- EVELEIN M.A., *Ein römischer Helm des Leidener Museums*, «Praehistorische Zeitschrift» 3.1/1911, s. 144-156.
- FAIETTI M., *From Solomon's Temple to Hagia Sophia: A Metaphorical Journey for Andrea Mantegna*, [w:] *Dalmatia and the Mediterranean. Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, ed. A. PAYNE, Leiden-Boston 2014, s. 113-144.
- FELD K., *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*, Berlin-New York 2005.
- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ L., RUIZ GARCÍA E., *El libro de las claves del poder: la Notitia Dignitatum. Estudio del manuscrito Res. 36 de la Biblioteca Nacional de España*, I, Madrid 2009.

- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ L., *La palabra como imagen del poder la cultura escrita y su dimensión simbólica en la construcción del lenguaje visual de la Notitia Dignitatum*, «Codex aquilarensis» 27/2011, s. 291-304.
- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ L., *La tradición iconográfica del Codex Matrinensis*, Ms. Res.36, BNE, [w:] EADEM, E. RUIZ GARCÍA, *El libro de las claves del poder: la Notitia Dignitatum. Estudio del manuscrito Res. 36 de la Biblioteca Nacional de España*, II, Madrid 2009, s. 121-139.
- GARIZPANOVA I., *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300-900*, Oxford 2018.
- GENCHEVA-MIKAMI I., *Personification in impersonal context: late Roman bureaucracy and the illustrated Notitia dignitatum*, [w:] *Personification in the Greek World: from Antiquity to Byzantium*, eds. E. STAFFORD, J. HERRIN, Ashgate 2005, s. 285-291.
- GRABAR A., *L'empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris 1936.
- GRIERSON PH., MAYS M., *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington 1992.
- GRIG L., *Competing Capitals, Competing Representations: Late antique cityscapes in words and pictures*, [w:] *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, eds. L. GRIG, G. KELLY, Oxford 2012, s. 31-52.
- GRIGG R., *Illustrations and text in the lost Codex Spirensis*, «Latomus» 46.1/1987, s. 204-210.
- GRIGG R., *Inconsistency and Lassitude: The Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, «The Journal of Roman Studies» 72/1983, s. 132-142.
- GRIGG R., *Portrait-Bearing Codicils in the Illustration of the ,Notitia Dignitatum'?*, «The Journal of Roman Studies» 69/1979, s. 107-124.
- HEBBLEWHITE M., *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, London–New York 2017.
- HEBBLEWHITE M., *The signa militaria and the imperial imagines as symbols of power: AD 235-395*, «Journal of Roman Military Equipment Studies» 13-14/2016, s. 77-88.
- HIERONYMUS F., *Schnitt, Conrad*, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Version vom 24.08.2011, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/018743/2011-08-24/>.
- HOFFMANN D., *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum I*, Düsseldorf 1969.

- HOLGATE I., *Paduan culture in Venetian care: the patronage of Bishop Pietro Donato (Padua 1428-47)*, «Renaissance Studies» 16.1/2002, s. 1-23.
- JELUSIĆ M., *Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum. Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakomba in Syrakus (reg. Siciliana/I)*, «Archäologisches Korrespondenzblatt» 47.4/2017, s. 513-532.
- KAISER A.M., *Egyptian Units and the Reliability of the Notitia Dignitatum, pars Oriens*, «Historia» 64.2/2015, s. 243-261.
- KOEGLER H., *Die Holzschnitte des Basler Malers Conrad*, «Monatshefte für Kunstwissenschaft» 5.3/1912, s. 91-94.
- KRISTENSEN T.M., *Using and Abusing Images in Late Antiquity (and Beyond): Column Monuments as Topoi of Idolatry*, [w:] *Using Images in Late Antiquity*, eds. S. BIRK, T.M. KRISTENSEN, B. POULSEN, Oxford 2014, s. 268-282.
- KUCERA P., *The Late Roman fort at Qaret el-Toub in Bahariya Oasis: towards a contextual understanding*, «The Artefact» 28/2005, s. 23-34.
- LEHMANN P., *Die mittelalterliche Dombibliothek zu Speyer*, München 1934.
- MAIER I.G., *The Barberinus and Munich codices of the 'Notitia Dignitatum omnium'*, «Latomus» 28.4/1969, s. 960-1035.
- MAIER I.G., „Appendix 2: The Cambridge fragments of the earliest available copies of the Compilation 'notitia dignitatum' (Cnd)”, <https://www.notitiadignitatum.org/13a-camb.pdf>.
- MAIER I.G., “Appendix 7: The decorated stands in the Compilation 'notitia dignitatum' (Cnd)”, *The compilation ,notitia dignitatum' (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org/18a-stan.pdf>.
- MAIER I.G., *The compilation ,notitia dignitatum' (C n d)*, <https://www.notitiadignitatum.org>.
- MAIER I.G., *The Giessen, Parma and Piacenza codices of the 'Notitia Dignitatum' with some related texts*, «Latomus» 27.1/1968, s. 96-141.
- MAIER I.G., ZÄH H., *Das Itinerarium Antonini: Eine Abschrift aus der Bibliothek Konrad Peutingers und ein Fragment von deren Speyerer Vorlage*, [w:] *Gesammeltes Gedächtnis. Konrad Peutinger und die kulturelle Überlieferung im 16. Jahrhundert*, Hrsgg. R. LAUBE, H. ZÄH, Luzern 2016, s. 132-137.
- MORGAN N., PANAYOTOVA S., REYNOLDS S. (eds.), *Illuminated Manuscripts in Cambridge. A Catalogue of Western Book Illumination in the Fitzwilliam Museum and the Cambridge Colleges, II.2: Italy & the Iberian Peninsula*, London-Turnhout 2011.
- MOSSAKOWSKI W., *Azyl w późnym cesarstwie rzymskim (confugium ad statuas, confugium ad ecclesias)*, Toruń 2000.

- MOSSAKOWSKI W., *Jurydyczno-sakralne funkcje kolumny w starożytnym Rzymie*, [w:] *Społeczeństwo i religia w świecie starożytnym*, II: *Studia dedykowane Profesor dr hab. Marii Jaczynowskiej*, red. D. MUSIAŁ, Toruń 1999, s. 141-150.
- MOSSAKOWSKI W., *Karalność naruszenia azylu Kościoła w epoce cesarstwa rzymskiego*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. KOWALSKI, M. KURYLÓWICZ, Lublin 1996, s. 101-107.
- MOSSAKOWSKI W., *The Problems of the Temple Asylum Genesis in the Ancient Rome*, «Pomoerium» 2/1996, s. 5-12.
- MOSSAKOWSKI W., *Z badań nad prawem azylu w starożytności chrześcijańskiej*, „Prawo Kanoniczne” 39.1-2/1996, s. 199-204.
- NEIRA FALEIRO C., *L'iconographia della 'Notitia Dignitatum'*, [w:] *'Notitia Dignitatum'. L'amministrazione dell'Impero romano. Saggi e commenti*, ed. L. LUCCHETTI, Roma 2014, s. 85-123.
- NEIRA FALEIRO C., *La 'Notitia Dignitatum': nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005.
- NEIRA FALEIRO C., *La plenitudo potestatis e la veneratio imperatoris come principio dogmatico della politica della tarda antichità; un esempio chiaro: la Notitia Dignitatum*, [w:] *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network 'Impact of Empire' (Roman empire, C. 200 B.C. - A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20-23, 2002, ed. L. DE BLOIS, Amsterdam 2003, s. 170-188.
- OBBEEMA P.F.J., *Een onbekend fragment van de 'Notitia dignitatum'*, [w:] *'De artis et libris'. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, s. 343-348.
- OMONT H.A., *Le plus ancien manuscrit de la 'Notitia Dignitatum'*, Paris 1891 (Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, tome LI).
- PALME B., *The imperial presence: Government and army*, [w:] *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, ed. R.S. BAGNAL, Cambridge 2007, s. 240-270.
- PALME B., *Notitia Dignitatum*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. BAGNALL [et al.], IX, Oxford 2013, s. 4814-4817.
- PANCIROLI G., *Notitia utraque dignitatum, tum orientis tum occidentis, ultra Arcadii Honoriique tempora, et et in eum Guidi Pancirolli Commentarium*, I, Lugduni 1608.
- POLASCHEK E., *Notitia dignitatum*, «RE» 17.1/1936, coll. 1077-1116.
- PRICE R.M., *The limes of Lower Egypt*, [w:] *Aspects of the Notitia Dignitatum (Paper presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974)*, eds. R. GOODBURN, PH. BARTHOLOMEW, Oxford 1976, s. 143-155.

- PURPURA G., *Sulle origini della Notitia Dignitatum*, [w:] *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. X Convegno internazionale in onore di Arnaldo Biscardi*, Napoli 1995, s. 347-357.
- RADNOTI-ALFÖLDI M., *Die Münzprägung der Spätantike (284-476 n. Chr.)*, [w:] EADEM, 'Gloria Romanorum'. *Schriften zur Spätantike*, Stuttgart 2001, s. 337-367.
- RÉAU L., *Iconographie de l'art chrétien 2.2, Iconographie de la Bible. Tome II, Nouveau Testament*, Paris 1957.
- REEVE M.D., *Notitia Dignitatum*, [w:] *Text and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, ed. L.D. REYNOLDS, Oxford 1983, s. 253-257.
- REINACH A.J., 'Signa militaria', [w:] *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, edd. J. SAGLIO, C. DAREMBERG, vol. 4.2, Paris 1918, s. 1307-1325, <http://dagr.univ-tlse2.fr/consulter/2717/SIGNA%20MILITARIA>.
- RÉFI-OSZKÓ D., *Telltale Shields: A case study demonstrating the special value of Notitia Dignitatum as a primary source*, [w:] *About Two Provinces. Proceedings of the Third Croatian-Hungarian PhD Conference on Ancient History and Archaeology*, ed. D. RÉFI-OSZKÓ, Budapest 2020, s. 61-100.
- ROSTOVITZEF M., *Vexillum and Victory*, «The Journal of Roman Studies» 32/1942, s. 92-106.
- SCHARF R., 'Comites und comitiva primi ordinis', Stuttgart 1994.
- SCHMIDT P.L., *Die 'Notitia dignitatum'*, [w:] *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike Bd. 6: Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374-430 n. Chr.)*, Hrsgg. J.-D. BERGER, J. FONTAINE, P.L. SCHMIDT, München 2020, s. 37-39.
- SCHMÖGER M.E.V., *The Roman vexillum*, [w:] *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology, Stockholm, 27th July to 1st August 2003*, ed. J.O. ENGENSE, Bergen 2004, s. 511-542.
- SHAHÎD I., *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Washington 1984.
- SHEEHAN P., *Babylon of Egypt: The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Cairo 2015.
- SEECK O., *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berolini 1876.
- SLOOTJES D., 'Notitia dignitatum', «RAC» 25/2013, coll. 1133-1145.
- SZOPA A., 'Notitia Dignitatum' – „najbardziej rzymski z dokumentów”? «Res Gestae» 8/2009, s. 183-191.
- TALBERT R. (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton–Oxford 2000.

- TALBERT R.J.A. [et al.], *Rome's world: the Peutinger map reconsidered*, New York 2010.
- TOMASZEWSKI M., Schnitt, Konrad, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle Online* 2016, eds. G. DUNPHY, C. BRATU, dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_001438.
- TOMLIN R.S.O., *The Legions in the Late Empire*, [w:] *Roman Fortresses And Their Legions. Papers in honour of George C. Boon*, ed. R.J. BREWER, London 2000, s. 159-181.
- TRAINA G., *Mapping the world under Theodosius II*, [w:] *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, ed. CH. KELLY, Cambridge 2013, s. 155-171.
- UEDA-SARSON L., *Late Roman Shield Patterns. Comes limitis Aegypti*, <http://lukeuedasarson.com/ComesAegypti.html>.
- VICKERS M., *Mantegna and Constantinople*, «The Burlington Magazine» 118.883/1976, s. 680-687.
- WIEWIOROWSKI J., 'Officium ducis' w Cesarstwie wschodniorzymskim, «CPH» 59.1/2007, s. 155-171.
- WIEWIOROWSKI J., *Kolorystyka szczegółów geograficznych w 'Notitia dignitatum pars Orientis' według rękopisów 'Oxoniensis Canonicianus Misc. 378' i 'Monacensis Latinus 1029I'*, «Vox Patrum»70/2018, s. 355-394.
- WIEWIOROWSKI J., *The insigne of dux Scythiae*, [w:] *Antiquitas Aeterna: Classical studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th birthday*, eds. K. BALBUZA [ET AL.], Wiesbaden 2021, s. 481-495.
- WIEWIOROWSKI J., *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, [trans.] S. Nowak, Poznań 2015.
- WIEWIOROWSKI J., *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – 'duces' w prowincjach 'Scythia Minor' i 'Moesia Secunda'*, Poznań 2007.
- WIEWIOROWSKI J., *Szczegóły geograficzne w Notitia dignitatum in partibus Orientis*, «U schyłku starożytności – Studia źródłoznawcze» 12/2013, s. 149-181.
- WORP K.A., *Observations on Some Military Camps and Place Names in Lower Egypt*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 87/1991, s. 291-295.
- WORP K.A., *The Notitia Dignitatum and the Geography of Egypt. Observations on Some Military Camps and Place Names in Upper Egypt*, [w:] *Proceedings of the 20th international congress of papyrologists, Copenhagen, 23-29 August, 1992*, ed. A. BÜLOW-JACOBSEN, Copenhagen 1994, s. 463-469.
- ZUCKERMAN C., *Le camp de Ψῶβθις / Sosteos et les catafractarii*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 100/1994, s. 199-202.
- ZUCKERMAN C., *Comtes et ducs en Égypte autour de l'an 400 et la date de la 'Notitia Dignitatum Orientis'*, «Antiquité tardive» 6/1998, s. 137-147.

Materiały ikonograficzne

Yale University Art Gallery, New Haven, Nr inw. 1931.386, <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/4961>

Музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Moskwa), Nr inw. I la 5800, http://www.antic-art.ru/data/rome/138_roman_flag/index.php

Materiały filmowe

JOHNSON S., "Pictures in the Notitia Dignitatum", *Ordinary Meeting of Fellows, Society of Antiquaries of London, 6 October 2016*, <https://www.youtube.com/watch?v=jb5FvOoAUKU>.

Wykaz stron internetowych

MS. Canon. Misc. 378, [w:] *Medieval Manuscripts in Oxford Libraries. A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*, https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_3405.

Péronet Lamy, f. 1432-1453, [w:] *DigiVatLib. Latin Classics. The Evolution and Transmission of Texts of Specific Works* [by M. Buonocore], <https://spotlight.vatlib.it/latin-classics/feature/peronet-lamy-f-1432-1453>.

TRISMEGISTOS. *An interdisciplinary portal of the ancient world*, s.v.: Andropolis, <https://www.trismegistos.org/place/3108>; Babylon (Fostat), <https://www.trismegistos.org/place/389>; Mamphis, <https://www.trismegistos.org/place/1344>; Oasis Parva (Bahariya), <https://www.trismegistos.org/place/2829>; Parembolē, <https://www.trismegistos.org/place/1606>; Pelousion (Tell el Farama), <https://www.trismegistos.org/place/1662>; s.v. Scenae Veteranorum (Shibin el-Qanatir), <https://www.trismegistos.org/place/3202>.